

ŠLJEM EPOHE SEOBE NARODA NAĐEN U SINJU*

U zbirci Muzeja Cetinske krajine u Sinju čuva se do sada neobjavljen željezni šljem, nađen 1965. godine navodno slučajem prilikom vojnih zemljanih radova na jugozapadnoj padini brežuljka na kojem je smještena sinjska tvrđava, gdje je nekada vrlo vjerojatno postojao antički kastel *Osinium*.¹ Šljem je nakon otkrivanja bio u lošem i korodiranom stanju, nedostajali su mu manji pojedini dijelovi, pa je poslan posredništvom Arheološkog muzeja u Splitu na popravak u Arheološki muzej u Zagrebu, gdje je postupak čišćenja, konserviranja i restauriranja izvršila muzejska laboratorijska radionica. Srećom su na šljemu postojali njegovi karakteristični sastavni elementi, pa je postupak uspješno završen i restaurirani je šljem nakon toga vraćen u Sinj. Taj je šljem (tab. I, 1, mj. cca 1:2) u ci-

* Ovom je radu prethodilo naše predavanje pod istim naslovom održano 3. 6. 1980. u Sinju na znanstvenom skupu »Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka«, organiziranom od Hrvatskog arheološkog društva; sažetak predavanja objavljuje se također pod istim naslovom u Izdanjima imenovanog društva sv. 8, predviđenim za znanstveni skup. — Slikovna građa reproducirana u ovom radu ponajviše je već objavljivana u stručnoj literaturi, pa izostavljamo inače uobičajene naznake mjerila, koja se navode samo uz neobjavljene nalaze (Sinj, šljem i Legrad-Soderica, šljem) kao i uz nedovoljno objavljene nalaze (Vid. Narona, krnji šljem i Breza, umbo).

¹ Lit: A. Jadrijević, *Vjesnik arh. hist. dalm.*, LI, 1940, 157—160 (s fig.). — A. Mayer, *Die Sprache der Illyrier*, I, *Schriften der Balkankommission* etc., 1957, 251. — D. Rendić-Miočević, *T. Raukar*, s. v. Sinj, Enciklopedija Jugoslavije, VII, 1968, 198 sq. — J. J. Wilkes, *Dalmatia*, 1969, 243 sq., 347. — Prema navedenoj literaturi nađena je oko 1938. godine pod bedemima sinjske tvrđave rimska ara (nju čuva arh. zbirka samostana franjevaca u Sinju) s važnim natpisom, protumačenim u smislu *Genio Osiniatum*, tj. natpis sadržava ilirski etnik delmatskih *Osiniates*, a po njemu je izvediv latinizirani toponim *Osinium*, odatle srednjovjekovni *Zyn* ili *Vsin* i konačno sadašnji Sinj, kao nesumnjivo predslavenski toponim. — Brežuljak (na kojemu je sinjska tvrđava) dominira geostrateški sjeverozapadnim rubom Sinjskog polja, sva je prilika da je na brežuljku nekada bilo prethistorijsko ilirsko, tj. delmatsko gradinsko naselje, što ga je nadslojio kasnije rimski kastel, pa zatim srednjovjekovni kastrum i dalji novovjekovni slijed fortifikacija. Već u antičko doba proširilo se naselje i ispod brežuljka na nizinsko tlo, kako to potvrđuju nalazi, napose bazilika sa starokršćanskim mozaikom; u kasnom srednjem vijeku bio je kastrum u vlasti feudalnih knezova Šubića Bribirskih, knezova Nelipčića itd. O tadašnjim topografskim prilikama tog kraja cf. S. Gunjača, *Topografska pitanja na teritoriju stare cetinske županije* etc., 1937, passim.

jelosti od željeza, donekle stožasta oblika, konstruiran po shemi na 4 provjesla, svako od njih s hrptom po sredini, a ona su zakovicama pričvršćena gore na tjemenu vrhu na konveksnu kružno oblikovanu pločicu i dolje, na bazi šljema, na uzak čeonu obroč. Praznine među provjeslima ispunjene su segmentima željeznih ploča, pričvršćenih zakovicama. Šljem ima 2 sada uglavnom rekonstruirane obrazne ploče obrubljene rupicama za prišivanje kožne postave, nekada eventualno i unutar šljema, gdje je možda bila mjesto postave kožna kapica; šljemu nedostaje bilo kakav ukras. Mjere: visina šljema = 17,5 cm, promjer čeonog obroča = 21 x 18 cm, visina obrazne ploče = 11,7 cm. Toliko o samom nalazu.

Za interpretaciju tematike, u koju valja uklopiti pojavu sinjskog šljema, potreban je barem sumaran osvrt na samo po sebi prilično složeno stanje istraživanja o odgovarajućem obrambenom oružju, što možemo tek ukratko predočiti. Problematika nije jednostavna i nju nije moguće samo regionalno rješavati, što slijedi iz daljeg konteksta. Preglednosti radi treba nastojati fundus šljemova razvrstati u skupine, počevši od kasne antike i ograničiti se na izbor karakterističnih primjera, jer je jedino na taj način objašnjivo podrijetlo i pripadnost nalaza šljema u Sinju, kojemu, uostalom, nedostaju neposredne paralele. Opširnije će se raspraviti skupine šljemova, konstrukcijski donekle srodnih sa sinjskim primjerkom.

Započinjemo isprva s kasnom antikom, a ona je ostavila za sobom dosta opsežan fundus šljemova različitog obilježja od legionarskih do paradnih, bez obzira na gladijatorske šljemove.² Kod nas je već prije sedamdesetak godina upozorio V. Hoffiller³ u većem radu na zbir primjeraka i taj nam rad o šljemovima u sklopu opreme rimskog vojnika može poslužiti kao polazište. U okviru našeg razmatranja dovoljno je podsjetiti na šljemove sa šipkama ili pseudošipkama prikazane na Trajanovu stupu u Rimu,⁴ te izrazito još na Galerijevom slavlolu u Solunu (podignutom 296. godine),⁵ na kojemu se već naziru prikazi šljemova sa šipkama poput uskih provjesla (tab. III, 1). Dandanas je dokazano da je kasnocarska rimska vojska poprimila iz prednje Azije, gdje je na Eufratu graničilo rimsko Carstvo sa sasanidskim, niz iranskih utjecaja, uočljivih na emblemima legija, na vojnoj oklopnoj zaštiti i napose na oblikovanju šljemova;⁶ njima je u kasnocarsko vrijeme dvodijelna kalota isključivo od željeza, bez obzira na njihov dekor. Ostavimo li po strani prikaze skupljenih carskih

² O tome postoji kudikamo opsežnija literatura; za našu je svrhu dovoljno navesti, zbog prve orijentacije, knjige: L. Lindenschmit, Tracht u. Bewaffnung des römischen Heeres, 1882, passim. — F. v. Lipperheide, Antike Helme, 1896, passim. — P. Couissin, Les armes romaines, 1926, passim. — E. B. Thomas, Helme, Schilde, Dolche, Studien über römisch-pannonische Waffenfunde, 1971, passim.

³ V. Hoffiller, *Vjesnik hrv. arh. dr.*, n. s., XI, 1910/11, 175—240.

⁴ V. Hoffiller, *o. c.*, 232, 238 sq. (uključivši i rekonstrukciju šljema na spomeniku u Adam-Klissi, Dobrudža, fig. 44). — A. Alföldi, *Acta Archaeologica*, V/1—2, København 1934, 118 sq., n. 60 (s literaturom). — Cf. O. Gamber, *Jahrbuch d. kunsthistor. Samml.*, 60, Wien 1964, fig. 15.

⁵ A. Alföldi, *o. c.*, 122. — S. V. Grancsay, *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, April 1963, 258 sq., fig. 11. — O. Gamber, *o. c.*, fig. 16. — Reproduciramo kao detalj prikaz šljema (tab. III, 1) cf. J. Kalmár, *Janus Pannonius Múzeum Evkönyve*, 1964 (1965), 85, fig. 15. — Uopće o tom slavlolu cf. K. F. Kinch, *L'Arc de Triomphe de Saloniki*, 1890, passim.

⁶ A. Alföldi, *o. c.*, 121 sq., n. 60. — S. V. Grancsay, *o. c.* (April 1963), 258, 261. — Cf. *isti*, *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, June 1949, 276.

šljemova s krestama (gotovo uvijek signiranih kršćanskim monogramima), npr. na medaljama ili na novcu cara Konstantina Velikog,⁷ navodimo prema originalima s evropskih nalazišta 4. i 5. stoljeća izbor više šljemova, na kojima se koliko toliko naziru izvjesni sasanidski impulsi, svojstveni kasnocarskom obrambenom oružju, iako su ti primjerci evidentirani pretežno na području zapadnorimskog Carstva.⁸ Gotovo svi su ti šljemovi, s dvodijelnom željeznom konstrukcijom, imali ne uvijek očuvanu oplatu od plemenite kovine, gdje kad još i s ukrasima polikromnih uložaka. Navodimo šljemove sumarno u kratkom osvrtu s nalazišta kako slijede, isprva s dunavskog limesa u Panoniji: Berkasovo u Srijemu s dva karakteristična nalaza (tab. II, 1, 2),⁹ Budimpešta-Elizabetin most,¹⁰ Dunaváros (Dunapentele)-castrum *Intercisa* s četiri nalaza (bez oplate),¹¹ zatim Concesti¹² u Rumunjskoj, Deurne¹³ u Nizozemskoj, Augsburg-Pfersee s dva nalaza¹⁴ i Worms¹⁵ u Zapadnoj Njemačkoj, pa Augst-Augusta *Raurica* (bez oplate)¹⁶ u Švicarskoj, te S. Giorgio di Nogara (dijelovi bez kalote)¹⁷ u Italiji. Radionice tih šljemova tijekom 4. stoljeća nije za sada moguće bliže odrediti, za panonske nalaze mađarski arheolozi pretpostavljaju njihovu proizvodnju možda u Sisciji ili u Sirmiju.¹⁸

Kao derivati tih skupocjenih kasnoantičkih barbariziranih šljemova slijede neukrašeni željezni šljemovi (dvodijelni s tjemenom trakom),¹⁹ najizrazitiji su predstavnici dva jednaka primjerka (tab. II, 3, 4) s dalmatinskog tla, i to iz antičkog grada *Naronae*, tj. s nalazišta Vid kod Metkovića;²⁰ nađeni su početkom 20. stoljeća (1901. godine) nabijeni jedan u dru-

⁷ A. Alföldi, o. c., 99—103, 106, n. 1, fig. 1, 2a, 3a, 4a.

⁸ Poblježe H. Klumbach u djelu Spätrömische Gardehelme, *Münchener Beiträge zur Vor- u. Frühgeschichte*, 15, 1973, 9—14, napose 10 (djelo cit. dalje skraćeno Spätröm. Gardehelme). — H. Klumbach je kao izdavač uspio sjediniti priloge niza autora o tzv. šljemovima garde, a u tom se djelu mogu naći sve pojedinosti, uz ostalo, o okolnostima nalaza, o tehnici izradbe, o dotadašnjoj literaturi, što ovdje ne rekapituliramo. — Navodimo još rad D. Hejdová, *Sborník Národního Musea v Praze*, ser. A, XVIII/1, 2, 1964, 42 sqq., jer taj sadržava niz značajnih zapažanja.

⁹ Spätröm. Gardehelme (M. Manojlović-Marijanski), 15—38, tab. 1—9, tab. 11 1—5.

¹⁰ Spätröm. Gardehelme (E. B. Thomas), 39—50, fig. 3, tab. 12—18.

¹¹ Spätröm. Gardehelme (E. B. Thomas), 103—109, fig. 24—27, tab. 45—57.

¹² Spätröm. Gardehelme (K. M. Skalon), 91—94, tab. 32—37. — Autor se ograničava samo na opis šljema (nalazište na rijeci Prut u Moldavskoj daleko je izvan teritorija Carstva), ostali popratni nalazi ukazuju na grob istaknutog Huna iz ranijeg 5. stoljeća, dok šljem predstavlja hunski plijen, za literaturu cf.: D. Hejdová, o. c., 48 sq, n. 123. — Spätröm. Gardehelme (H. Klumbach), 14, n. 19.

¹³ Spätröm. Gardehelme (W. C. Braat i dr.), 51—83, tab. 19—29. — Kasnorimski grobni nalaz (u močvari) sa značajnim priložima.

¹⁴ Spätröm. Gardehelme (H. Klumbach), 95, 101, fig. 20—22, tab. 38—44.

¹⁵ Spätröm. Gardehelme (H. Klumbach), 111—114, tab. 58—60.

¹⁶ Spätröm. Gardehelme (H. Klumbach), 115—117, tab. 61—64.

¹⁷ Spätröm. Gardehelme (H. Klumbach), 85—89, tab. 30—31, 1.

¹⁸ Spätröm. Gardehelme (E. B. Thomas), 49 sq., n. 31 (A. Radnóti).

¹⁹ Podrijetlo im se nazire na pojedinim prikazima carskog šljema Konstantina Velikog cf. A. Alföldi, o. c., 118, fig. 1a. — Uopće o kasnoantičkim šljemovima barbarske konstrukcije cf. P. Couissin, o. c., 510 sq.

²⁰ C. List, *Jahrbuch der k. u. k. Zentral-Kommission* etc., N. F., I, 1903, 251, 257, fig. 219. — F. Radič, *Starohrvatska prosvjeta*, VIII/1, 2, 1904, 44, fig. 4. — L. Lindenschmit, *Alt. uns. heidn. Vorzeit*, V/7, 1906, 223 sq., fig. 3. — V. Hoffiller, o. c., 235 sq., fig. 41. — A. Alföldi, o. c., 118. — P. Post, 34. *Bericht Röm.-German. Kommission*, 1951/53 (1954), 143, tab. 7, 1. — D. Hejdová, o. c., 48, fig. 6, 5. — Općenito o Naroni cf. C. Patsch, *Zur Geschichte u. Topographie von Naron*, *Schriften der Balkan-kommission* etc., 1907, passim. — Cf. n. 139.

gog, što se tek naknadno uspjelo ustanoviti.²¹ Kako je već rečeno, oni su dvodijelne konstrukcije, a oba dijela svakog od njih spojena su tjemenom širom trakom i visokim čeonim obručem sa zakovicama (tjemena se traka jasnije razabire na nekadašnjem foto-snimku, vidi tab. II, 5). Na njih su naoko donekle slična dva željezna neukrašena šljema, doduše svaki s po dvije unakrsno smještene šire trake među kojima su segmenti,²² nekada su ti šljemovi (bez vidljivih zakovica) bili kožom obloženi također s vanjske strane, a potječu iz franačkih grobova, datiranih poslije 500. godine, i to s nalazišta Mainz-Bretzenheim na Rajni²³ i Trivières (tab. II, 6) u Belgiji.²⁴ Željezni šljemovi iz antičke Narone, kao i oni, po konstrukciji traka varirani, iz franačkih grobova na evropskom zapadu, nastali su tijekom 5. stoljeća i njihova pojava nije zamisliva bez izrazite antičko-barbarizirane tradicije.

Osobito značenje ima sasanidski, dakle predislamski Iran. Moćna se prednjoistočna država Sasanida, s glavnim gradom Ktesifonom na Tigrisu, prostirala tijekom 3. do 7. stoljeća čak do Inda na istok i do Eufrata na zapad, tj. do onamošnje granice s rimskim Carstvom,²⁵ koje je, usprkos čestom međusobnom ratovanju, resorbiralo niz sasanidskih elemenata materijalne kulture, uz ostalo, shemu oblikovanja ondje udomaćenih šljemova, konstruiranih uglavnom na 4 provjesla.²⁶ S područja sasanidske držane navodimo četiri nalaza: dva šljema bez sačuvanog nalazišta iz Mezopotamije²⁷ (sada u Londonu), nadalje šljem iz perzijske regije Amlaš (tab.

²¹ Literatura u n. 20 znala je samo za jedan takav šljem iz Vida (ovdje tab. II, 5), no prilikom njegovog ponovnog čišćenja i konserviranja (prije približno 20 godina) uspjelo je izvaditi iz njega unutrašnji nabijeni drugi analogan primjerak, za prvu objavu obiju šljemova (čuva ih Waffensammlung Kh. Mus., Wien), cf. *O. Gamber, o. c.*, 16, fig. 10, 11. — Ovdje tab. II, 3, 4. — Cf. opasku u n. 57.

²² Unakrsno smještene trake zapažaju se već ponegdje na kasnorimskim vojnim šljemovima, a također i na jednom prikazu carskog šljema Konstantina Velikog, cf. *A. Alföldi, o. c.*, 118 sq., n. 60, fig. 3a.

²³ *L. Lindenschmit, Mainzer Ztschr.*, III, 1908, 139, tab. V, 1. — *G. Behrens, Mainzer Ztschr.*, XIV, 1919, 6, tab. II, 3, 1. — Cf. *D. Hejdová, o. c.*, 69, fig. 15, 1.

²⁴ *A. de Loë, Catalogue de la Belgique ancienne etc.*, IV, 1939, 114 sq., fig. 16, 17. — *A. Francke-Lanord, G. Faider-Feytmans, Revue belge d'Archéologie etc.*, 20, 1951, 265—272, fig. 1—3. — Cf. *D. Hejdová, o. c.*, 69, fig. 15, 3. — Trivières je nalazište velikog merovinškog groblja na redove, u njemu plemićki grob ratnika sa šljemom pokopanog početkom ili možda u prvoj polovici 6. stoljeća, poblizhe glede šljema cf. *H. Faider-Feytmans, Les nécropoles mérovingiennes, Coll. d' arch. rég. du Musée de Mariemont*, 1970, 57, 104 sq., tab. 53, 54.

²⁵ Cf. npr.: *J. Burckhardt, Die Zeit Konstantin des Grossen (5. izd.)*, s. a., 109—120. — *B. Niese, Grundriss der römischen Geschichte etc.*, 1923, 350 sq. — *M. Rostovtzeff, Geschichte der alten Welt*, II, 1942, 310, 326, 392, 394. — *Isti, O bližnem Vostokje*, 1931, 12—18. — *F. Altheim, Die Krise der Alten Welt I etc.*, 1943, 17—53. — *R. Ghirshman, L'Iran des origines à l'Islam*, 1951, 258—326.

²⁶ U Iranu su postojali šljemovi na provjesla već prije sasanidske dinastije, tj. za partske dinastije, jer se takvi šljemovi razabiru na glavama vladara prikazanih na partskom novcu, poblizhe cf. *J. Werner, Praehist. Ztschr.*, XXXIV/V, 1, 1949/50 (1950), 188, n. 23, 24 (navode se imena partskih vladara). — Cf. *F. Altheim, o. c.* tab. 23. — Šljemovi na provjesla manje su česti na prikazima vladara na sasanidskom novcu (ipak takav primjerak navodi *R. Ghirshman, o. c.*, tab. XVI, 1), na kojemu su pretežno prikazani sasanidski vladari s kompliciranim pokrivalima glave (poput krune?), tako npr. *R. Ghirshman, o. c.*, tab. XVI, 2—7. — Cf. bolje reprodukcije sasanidskog novca u djelu: *J. G. Belloni, L. Fedi Dall'Asèn, L'Art Iranien etc.*, 1968, tab. 62—69.

²⁷ *R. Henning, Der Helm von Baldenheim etc.*, 1907, 74 sqq., fig. 33, 34; te nešto oštećen treći primjerak iz Mezopotamije, cf. *o. c.*, 73, fig. 32. — Cf. *S. V. Grancsay, o. c.* (April 1963), fig. 8, 7, 6.

III, 2),²⁸ jugozapadno od Kaspijskog jezera (sada u New Yorku), te noviji mezopotamijski nalaz šljema (sada u Bagdadu) s nalazišta Ninive-Kujundžik (tab. III, 3).²⁹ Prva dva spomenuta (iz Mezopotamije) obilježeni su željeznim provjeslima i segmentima s bakrenom oplatom; druga dva su bolje sačuvana i dragocjenija, i to na šljemu iz regije Amlaš provjesla su i čeonu obruč od bronce, a željezni su segmenti ukrašeni poput srebrne mreže, dok su na šljemu s nalazišta Ninive-Kujundžik samo provjesla brončana, a željezni su segmenti, pa i željezni čeonu obruč (s rupicama za kožnu postavu) ukrašeni naslagom finog tekstila i tanko tordiranim vrpčama, što stvara dojam ornamenta krljušti. Treba naglasiti da je u Iranu udomaćena konstrukcijska shema na 4 provjesla; na svima se sasanidskim šljemovima ističu masivne brončane kugličaste zakovice, i to s konstrukcijskom namjenom. Valja pripomenuti da se na nekoliko raskošnih kasnocarskih šljemova zapažaju kugličaste zakovice (npr. tab. II, 1, 2),³⁰ iako su one na tim rimsko-barbariziranim primjercima samo dekorativni elementi, preuzeti kao strani tj. iranski impulsi. Literatura navedene sasanidske šljemove, koji ne potječu iz zatvorenih cjelina, približno datira u 4. stoljeće³¹ i sva je prilika da su njihovi nosioci bili istaknuti iranski ratnici sasanidskih vojnih formacija.³² Nadalje treba primijetiti da željezni šljemovi s unakrsnim trakama iz franačkih grobova na evropskom zapadu (npr. tab. II, 6)³³ samo po smještaju svojih traka oponašaju shemu sasanidskih šljemova;³⁴ usprkos golemoj prostornoj udaljenosti, približno istočno od Eufrata do zapadno od Rajne, zacijelo je i u tom radijusu posredovala kasnoantičko-barbarizirana oružarska tradicija iskonski još iz vremena Konstantina Velikog.

Predislamski, tj. kasnoantičko-ranobizantski kristijanizirani, odnosno koptski Egipat zastupan je s dva doista važna nalaza šljemova konstruiranih isključivo od željeza, a njihovo smještavanje u izrazito suh pustinjaški pijesak izvršno ih je konserviralo. Prvi primjerak (tab. IV, 1) na 4 provjesla s nepoznatog egipatskog lokaliteta³⁵ (sada u Leidenu), bio je navodno na mumificiranoj glavi mrtvacu popraćen kapicom od crne kože; drugi primjerak (tab. IV, 2) na 6 provjesla, s nosobranom i oklopnom zašti-

²⁸ S. V. Grancsay, o. c. (April 1963), 253, fig. 1—3, 10.

²⁹ J. Werner, o. c., 184, tab. 4—6.

³⁰ Cf. Spätröm, Gardehelme, tab. 1—9 (Berkasovo 1, 2), tab. 19 (Deurne), tab. 32 (Concești).

³¹ J. Werner, o. c., 188. — S. V. Grancsay, o. c. (April 1963), 256.

³² Nešto kasniji primjer predstavlja varirani oblik željeznog srebrom platiranog šljema iz sasanidskog bogatog konjaničkog groba 5. stoljeća s nalazišta Tepe Tšeragh Ali kod mjesta Rešd u sjeverozapadnom Iranu (sada u Mainzu), cf. K. Weidemann u publikaciji *Das frühe Mittelalter, Röm.-German. Zentralmuseum, 1970*, 40 sq. (s fig.).

³³ Mainz-Bretzenheim cf. n. 23, Trivières cf. n. 24. — Literatura spominje nadalje i ostatke osebnog željeznog šljema s nalazišta Benty-Grange u Engleskoj, cf.: P. Post, o. c., 122, n. 16, 17, fig. 4. — D. Hejđová, o. c., 69 sq., n. 169.

³⁴ Cf. D. Hejđová, o. c., 54, 68 sqq., fig. 15, 1, 3. — Literatura navodi još željezni šljem iz rijeke Weser kod Bremena (cf.: P. Post, o. c., 143, tab. 7, 2. — D. Hejđová, o. c., 69 sq., n. 168, fig. 15, 2), ali taj tipološki odudara i pripada vjerojatno kasnijem vremenu, cf. J. Werner, o. c., 179, n. 8.

³⁵ K. Leemans, *Aegyptische Monumenten van het Nederlandsche Museum van oudheden te Leyden etc.*, 1846, tab. LXXXI. — M. Ebert, *Praehist. Ztschr.*, I/2, 1909, 163—170, tab. XVII. — V. Hoffiller, o. c., 237 sq., fig. 42. — D. Hejđová, o. c., 54 sqq., fig. 8, 1.

tom šije, potječe s gornjoegipatskog nalazišta Dêr-el-Medîneh³⁶ (sada u Kairu). Ti šljemovi, po konstrukciji na provjesla jamačno pod iranskim utjecajem, nisu ukrašeni, vidljive su brojne zakovice, a na provjeslima hrbat kao i na bolje sačuvanim sasanidskim primjercima (tab. III, 2, 3). Literatura³⁷ ove nalaze iz koptskog Egipta datira uglavnom u 5. stoljeće i pripisuje časnicima ranobizantske vojne posade, kao nosiocima tih željeznih šljemova, a proizvedeni su u oružarnicama istočnorimskog, odnosno ranobizantskog Sredozemlja; ondje se zacijelo — kako to dokazuju oba navedena nalaza (tab. IV, 1, 2) — shemu na 4 provjesla, preuzetu iz sasanidske države, proširilo također shemom na 6 provjesla. Primjerci iz Egipta, napose onaj na 6 provjesla (s nosobranom i zaštitom šije), dodiruju se po svojem obličju, iako su neukrašeni, s pojedinim raskošnim kasnoantičko-barbariziranim šljemovima,³⁸ o kojima smo prije raspravljali.

Uz navedene željezne šljemove iz egipatske pustinje valja istaknuti jedan nedavno kratko registriran nalaz s dalmatinskog tla, opet u antičkoj Naroni, tj. u Vidu kod Metkovića, gdje je pronađen — iskopavanje N. Cambi (Split) 1971. godine — u ruševini gradske kule krnji željezni šljem (tab. IV, 3, mj. cca 1:2).³⁹ Oštećenja su na njemu znatna, zapravo su preostali: dio čeonog obruča, 2 segmentna dijela željeznih ploča i 2 djelomično sačuvana provjesla s uočljivim hrptom, sve sa zakovicama i bez ukrasa. Smatramo da je taj fragmentirani željezni šljem nekada vjerojatno mogao imati 4 provjesla, a tipološki je blizak i po svoj prilici radionički istovremen s kompletnim željeznim primjercima iz Egipta, posebice je analogan s onim na 4 provjesla (tab. IV, 1). Naronski krnji željezni šljem na provjesla pripada zacijelo 5. stoljeću i nema za sada paralela na evropskom kontinentu.

Prije nego pristupimo interpretaciji skupine šljemova na bakrena provjesla, pripominjemo da u 6. i u 7. stoljeću postoji još jedna zasebna skupina željeznih šljemova, koju navodimo usput, potpunosti radi, jer nije neposredno povezana s pojavom šljema u Sinju. Skupina je zapravo nešto mlađa od sviju ostalih i obilježena je tzv. istočnim tipom željeznih šljemova, konstruiranih (bez zakovica) od više šipkolikih provjesla ili od brojnih šipaka opletenih žicom ili pak opšivanih remenjem, a pokrivenih češće no ne uvijek gustim lamelama.⁴⁰ Taj je značajan tip šljema (bez ukrasa) zapravo centralnoazijskog podrijetla, dokazan je na zidnom slikarstvu u istočnom Turkestanu (tab. V, 1)⁴¹ i dospio je odanle na crnomorsku

³⁶ K. H. Dittmann, *Germania*, 24, 1940, 54—58, tab. 15, 16. — J. Werner, o. c., 198, tab. 9. — P. Post, o. c., 121, tab. 4, 2. — D. Hejđová, o. c., 54 sqq., fig. 8, 2.

³⁷ M. Ebert, o. c., 165. — K. H. Dittmann, o. c., 58. — J. Werner, o. c., 188, 192. — P. Post, o. c., 121. — U literaturi se navodi još naoko srodan oštećen šljem (doduše na brončana provjesla) s nalazišta Cheltenham u Engleskoj, poblize D. Hejđová, o. c., 54 sqq., n. 128. — Cf. V. Hoffiller, o. c., 238, fig. 43.

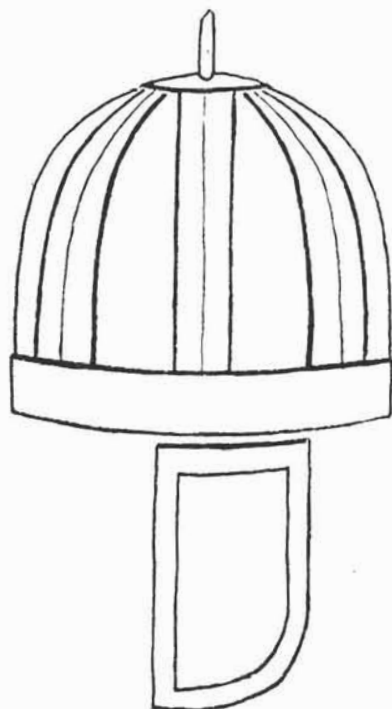
³⁸ A. Alföldi, o. c., 119. — K. H. Dittmann, o. c., 58. — P. Post, o. c., 121. — Cf. n. 30.

³⁹ N. Cambi u publikaciji »Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka« etc., *Izdanja Hrv. arh. dr.*, 5, 1980, 148, fig. 31.

⁴⁰ W. Arendt, *Ztschr. für hist. Waffen- u. Kostümkunde*, N. F., 4, 1932, 49—53. — B. Thordeman, *Acta Archaeologica*, IV/1—2, København 1933, 126, 144. — P. Post, o. c., 133 sqq. — D. Hejđová, o. c., 62—66. — P. Paulsen, *Alamannische Adelsgräber von Niederstotzingen etc.*, 1967, 133 sq.

⁴¹ Nalazište Kuča-Qyzil »spilja slikara«, približno 6—7. stoljeće, cf. J. Werner, *Germania*, 51, 1973, 286, n. 24, fig. 2. — Sravni također znatno stariji grafito partskog oklopljenog jahača s nalazišta Dura-Europos (na Eufratu), cf.: P. Paulsen, o. c., 135, n. 8. — O. Gamber, o. c., 24, fig. 22.

obalu; nalazište je Kerč, grobnica u katakombi 6. stoljeća s dva donekle različita šljema (tab. V, 2, 3).⁴² Istočni tip šljema ušao je s Ponta oko \pm 600. godine mjestimice u germansku upotrebu, po svoj prilici posredništvom Avara.⁴³ Evidentan je u Transilvaniji u kasnogepidskoj uporabi, za avarskog vrhovništva, ranog 7. stoljeća na nalazištu Band (sl. 1).⁴⁴ Već u podmaklom 6. stoljeću poznavali su takve šljemove Langobardi u Italiji,⁴⁵ i lako je moguće da se šljemove gdjekad pokrivene lamelama ondje izrađivalo pretežno za italske Langobarde.⁴⁶ Zanimljiv je doduše šljem

Sl. 1. Band

⁴² W. Arendt, *ibidem*. — P. Post, *o. c.*, 123, 133 sq., fig. 6, 23. — Cf. D. Hejdová, *o. c.*, 63 sq., fig. 11, 1, 12.

⁴³ P. Paulsen, *o. c.*, 138. — O Avarima cf.: A. Kollautz, *Saeculum*, 5, 1954, 129—178. — É. Garam u djelu *Propyläen Kunstgeschichte Supplbd.*, IV, 1979, 179—185. — U opsežnoj ostavštini Avara postoje mjestimice ostaci oklopne zaštite od lamela, ali nema očuvanih šljemova, izuzevši ulomke obraznih ploča s 2 nalazišta, cf. J. Kalmár, *o. c.*, 86, n. 30, 31, fig. 16, 17. — Cf. Z. Vinski, *Situla*, 2, 1957, 20.

⁴⁴ Nalazište Band ili Bandul de Câmpie (mađarski Mezöbánd), grob 10 (zlatar), željezni šljem (bez lamela), šipke opšivene remenjem, cf.: P. Post, *o. c.*, 134 sq., n. 36, fig. 25. — D. Hejdová, *o. c.*, 62 sq., fig. 11, 2. — O groblju cf. K. Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, 1958, 88, 100 sq.

⁴⁵ Tu tvrdnju dokazuje nalaz komplicirano izrađenog šljema tzv. istočnog tipa na glavi vjerojatno langobardskog dječaka pokopanog prije 575. godine ispod kora katedrale u Kölnu, poblizje cf. O. Doppelfeld, *Germania*, 42, 1964, 168—176, 186—188, fig. 10, 11, tab. 39.

⁴⁶ P. Paulsen, *o. c.*, 139. — J. Werner, *o. c.*, 286.

jahača prikazanog na medaljonu usred ranobizantskog srebrnog tanjura u sklopu blaga s nalazišta Isola Rizza, kod Verone,⁴⁷ tipološki vjerojatno blizak šljemu (bez lamela) iz Kerča (tab. V, 2);⁴⁸ premda su to blago zakopali Langobardi nakon 600. godine, prikaz jahača nastao je po ranobizantskom uzoru kasnijeg 6. stoljeća. U srednjoj Italiji ističu se dvije velike langobardske nekropole, i to s nalazišta Castel Trosino (pokrajina Marche) i Nocera Umbra (pokrajina Umbria), okvirno datirane u vrijeme od oko 580. do barem 620. godine,⁴⁹ a u njima je ustanovljen po jedan grob langobardskog ratnika sa željeznim ostacima šljema s lamelama,⁵⁰ poput šljema (s lamelama) iz Kerča (tab. V, 3). Istočni tip šljema razabire se, nadalje, na oružanim dostojanstvenicima prikazanim uz lik langobardskog vladara Agilulfa (591—615) na čuvenoj reljefnoj čeonj pločici s nalazišta Val di Nievole u Toskani (tab. VI, 1, 1a), a po literaturi bila je ta pločica (pozlaćeni bakreni lim podložen željeznim limom) aplicirana početkom 7. stoljeća na nesačuvanom raskošnom primjerku takvog šljema pokrivenog lamelama.⁵¹ Taj je tip šljema dospio iz langobardske Italije sjeverno od Alpa također k Alamanima, kao primjer navodimo sada rekonstruirani željezni šljem (tab. VI, 2) iz plemićkog groba istaknutog ratnika, datiranog u ranije 7. stoljeće, i to s alamanskog nalazišta Niederstotzingen u Württembergu.⁵² Toliko o istočnoj skupini željeznih šljemova u inozemstvu. Zacijelo valja priopćiti do sada jedini nalaz istočnog tipa šljema u Jugoslaviji koji nije objavljen. Nađen je 1969. godine slučajem kao riječna naplavina uz desnu obalu rijeke Drave neposredno blizu mjesta Legrad, na položaju Šoderica.^{52a} Šljem reproduciramo gotovo neočišćen u stanju u kojem je nađen (tab. XV, 1, 1a, mj. cca 1:2), bez rekonstrukcije (na fotosnimku tab. XV, 1 vidljiv je i zaostali riječni šljunak prilijepljen uz šljem). U cijelosti je od željeza, donekle stožasta oblika, usprkos znatnim oštećenjima razabire se dijelom na njemu konstrukcija jako korodiranih širih šipkolikih traka, te ostaci tjemene pločice s konveksno nabrekli ispučanjem i iskrivljenim šupljim šiljkom na vrhu za nekad usađenu (nestalu) perjanicu; očigledno je šljem bio pokriven mjestimice uščuvanim željeznim lamelama, na njima, kao i na bazi šljema, postoje rupice za opšivanje remenjem i za prišivanje kožne postave, ali iznimno su ponegdje vidljive također pojedine zakovice, nosobran nedostaje; mjere: visina šlje-

⁴⁷ O. v. Hessen, I ritrovamenti barbarici nelle collezioni civiche veronesi del Museo di Castelvecchio, 1968, 69—70, fig. 3, tab. 41, 42.

⁴⁸ J. Werner, o. c., 285 sq., n. 25, tab. 26, 1.

⁴⁹ Za kronološki slijed okvirno cf.: Z. Vinski, *Vjesnik Arh. muz. Zagreb*, 3, s. III, 1968, 127 sq., n. 137. — Cf. O. v. Hessen u publikaciji *Atti dell' 6° Congresso internaz. di studi sull'alto medioevo*, Milano 1978 (1980), 123—129.

⁵⁰ Castel Trosino, grob 119, cf. R. Mengarelli, *Monumenti Antichi*, XII, 1902, 292, fig. 161 sq., 180 (lamelle od oklopa). — Nocera Umbra, grob 6, cf. A. Pasqui, *R. Paribeni, Monumenti Antichi*, XXV, 1918, 177 sq., fig. 24. — Cf.: D. Hejđová, o. c., 64 sq., fig. 2, 3. — P. Paulsen, o. c., 137, fig. 68, 1—3.

⁵¹ E. Ubisch, O. Wulff, *Jahrbuch der k. preuss. Kunstsammlungen*, XXIV, 1903/04, 209—211. — S. Lindquist, *Fornvännen*, 20, 1925, 234 sqq. — D. Hejđová, o. c., 65 sq. — P. Paulsen, o. c., 139, n. 26, fig. 69, 1, 2. — O. v. Hessen, I ritrovamenti barbarici nelle collezioni civiche veronesi del Museo di Castelvecchio, 1968, 69 sq., tab. 44, a, b.

⁵² Niederstotzingen, grob 12: P. Paulsen, o. c., 133—138, fig. 65—67, tab. 23, 25, 64, 65. — J. Werner, o. c., 285 sq., tab. 25. — R. Christlein, *Die Alamannen etc.*, 1978, 73, 159, fig. 48.

^{52a} Šljem čuva Muzej grada Koprivnice. Podatak o nalazu šljema i dopuštenje objave dugujemo susretljivosti S. Sušanj-Kolar (tada Koprivnica).

ma = približno 17,2 cm, promjer otvora = 21 cm. Takav šljem pripadao je za vremena njegove uporabe istaknutom ratniku. Sva je prilika — imajući na umu smještaj nalazišta na jugozapadnopanonskom tlu kao i povišne mogućnosti — da je šljem pokriven lamelama bio u podmaklom 6. stoljeću vjerojatno u langobardskoj ili možda u ranoavarskoj upotrebi.

U vrijeme seobe naroda ističe se svojom manifestacijom na evropskom kontinentu skupina dragocjenih šljemova tzv. zapadnog tipa, i to konstruiranih bilo na 4 bilo na 6 bakrenih provjesla,⁵³ tj. poznatih kao šljemovi tipa Baldenheim;⁵⁴ nazvani su tako po (1902. godine otkrivenom) primjerku (tab. VII, 1) u alamanskom groblju s nalazišta Baldenheim (kod Strasbourg) u alzaškom Porajnju.⁵⁵ Tada, tj. početkom 20. stoljeća, otkrivena su (i to 1901. i 1902. godine) također u antičkoj Naroni, današnjem selu Vid kod Metkovića, pod crkvicom vidskog groblja — uz ona dva već prikazana kasnoantička željezna šljema (tab. II, 3—5)⁵⁶ — pored ruševina antičkog bedema, još dva šljema na bakrena provjesla (tab. VII, 2, 3),⁵⁷ radionički izrazito srodna baldenheimskom nalazu, što vrijedi posebice za jedan od njih, o čemu će još biti riječi. Bilo bi zapravo umjesnije da se takve šljemove na bakrena provjesla prozvalo tip Naroni nego tip Baldenheim, jer ova dva u Naroni nađena šljema — otkrivena bilo nešto prije, bilo istovremeno s baldenheimskim — reprezentiraju, po današnjem stanju istraživanja, svaki za sebe dvije osnovne tipološke varijante te skupine šljemova, tj. jedan na 4 provjesla (tab. VII, 2),⁵⁸ te drugi na 6 prov-

⁵³ O šljemovima na bakrena provjesla postoji opsežna literatura, navodimo izbor publikacija šire značajnosti, bez pretenzije na potpunost, i to po kronološkom slijedu njihove objave: *C. List, o. c.*, 251 sqq. — *E. Ubisch, O. Wulff, o. c.*, 208 sqq. — *J. W. Gröbbels, Der Reihengräberfund von Gammertingen*, 1905, 7 sqq. — *R. Henning, o. c.*, 1 sqq. — *F. v. Schubert-Soldern, Ztschr. für hist. Waffenkunde*, IV, 1906/08, 193 sqq. — *J. Werner, Münzdatierte austrasische Grabfunde etc.*, 1935, 66 sqq. — *W. Holmquist, Kunstprobleme der Merowingerzeit etc.*, 1939, 128 sqq. — *P. T. Kessler, Mainzer Ztschr.*, XXXV, 1940, 4 sqq. — *J. Eisner, Historica Slovaca*, III/IV, 1945/46, 1 sqq. — *P. Bouffard, Ztschr. für schweizer. Arch. u. Kunstgesch.*, 10, 3—4, 1948/49, 121 sqq. — *J. Werner, Praehist. Ztschr.*, XXXIV/V, 1, 1949/50 (1950), 178 sqq. — *P. Post, o. c.*, 123 sqq. — *K. Böhner* u djelu *Neue Ausgrabungen in Deutschland*, 1958, 432 sqq. — *O. Doppelfeld, Kölner Domblatt*, 20, 1961/62, 118 sqq. — *R. Pirling, Germania*, 42, 1964, 188 sqq. — *B. Schmidt* u djelu *Varia Arch.* (W. Unverzagt dargebracht) etc., 1964, 202 sqq. — *D. Hejđová, o. c.*, 56—62. — *R. Pirling* u djelu *Studien zur vor- u. frühgesch. Arch. (Festschrift J. Werner)* etc., 1974, 471 sqq. — Pripominjemo da rad *J. Kalmár, o. c.*, 73—93, prikazuje nekoliko šljemova na bakrena provjesla, ali su ondje navedena datiranja pojedinih šljemova te skupine proizvoljna i netočna.

⁵⁴ Arheološki termin »šljem tipa Baldenheim« ušao je u upotrebu poslije 1907. godine, nakon objave publikacije *R. Henninga (o. c. passim, cf. n. 60)*, cf. *M. Ebert, Praehist. Ztschr.*, I/1, 1909, 65 sqq.; savni rad iz 1974. godine, *R. Pirling, o. c.*, 472 sqq.

⁵⁵ Poblize cf.: *R. Henning, o. c.*, 1 sqq., tab. I, II. — *R. Christlein, o. c.*, 73, 130, tab. 43 (s literaturom). — Cf. *P. Post, o. c.*, 127, fig. 15. — Cf. n. 60.

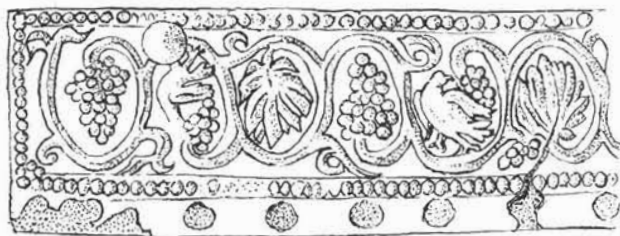
⁵⁶ Cf. n. 20, 21.

⁵⁷ Prva objava: *C. List, o. c.*, 251—272. — *F. Radić, o. c.*, 41—55. — Spominju se i reproduciraju češće u literaturi (čuva ih Waffensammlung Kh. Mus., Wien). — Sve šljemove nađene u Naroni valja determinirati kao nalaze u antičkom naselju, tj. oni ne potječu iz oštećenih grobova kako su to nagađali *C. List, o. c.*, 271 sq., odnosno *F. Radić, o. c.*, passim, a po njima gdjekad i kasnije u literaturi, npr.: *V. Hoffiller, o. c.*, 226. — *P. Post, o. c.*, 127 sq.

⁵⁸ Šljem na 4 bakrena provjesla nađen 1901. godine: *C. List, o. c.*, 256 sq., tab. VII gore. — *F. Radić, o. c.*, 43 sq., fig. 3. — *R. Henning, o. c.*, 12 sqq., tab. X, 9. — *F. v. Schubert-Soldern, o. c.*, 201 (s fig.). — *P. Post, o. c.*, 128, fig. 18. — Cf. ovdje sl. 2.

jesla (tab. VII, 3),⁵⁹ potonji poput onog iz Baldenheima. Nažalost je to propušteno učiniti, budući da se u arheološkoj znanosti od tada do danas uvriježio naziv tip Baldenheim⁶⁰ za tu tzv. zapadnu skupinu šljemova, koju dalje smatramo opravdanim prozvati tip Narona/Baldenheim. Ne smijemo smetnuti s uma da upravo iz Narone potječu i drugačiji šljemovi (već prije spomenuti, vidi tab. II, 3—5, tab. IV, 3), pa naziv »tip Narona« ne bi bio dovoljno signifikantan.

Kako se u Jugoslaviji evidentiralo do sada ukupno 5 primjeraka šljemova tipa Narona/Baldenheim, o kojima će kasnije biti govora, valja se barem u glavnim crtama nešto detaljnije osvrnuti na skupinu tog tipa šljema, u odnosu na skupine prethodno spominjanih primjeraka. Pokušamo

Sl. 2. Narona, detalj ukrasa (šljem tab. VII, 2)

li, s obzirom na navedenu literaturu,⁶¹ sumarno skicirati glavne značajke šljemova tipa Narona/Baldenheim, valja upozoriti na slijedeće podatke: konstrukcijska shema (tab. VII, 4) takvih šljemova sastoji se redovito ili od 4 ili od 6 masivnih ponajviše bakrenih gotovo uvijek pozlaćenih provjesla, s hrptom po sredini, dolje proširenih poput obrnutog slova »T«;⁶² segmenti među provjeslima su željezne ploče, gdjekad prekrivene tankom naslagom bakra (lim) ili pak pozlaćenog bakra, odnosno srebra; na tjemenu vrhu je kružna pločica s izbočinom poput gljivice ili ponekad s rupom (za perjanicu); čeonu obruč od željeza obložen je tiještenim bakrenim pozlaće-

⁵⁹ Šljem na 6 bakrenih provjesla nađen 1902. godine: *C. List, o. c.*, 253—256, tab. V, VI. — *F. Radić, o. c.*, 42 sq., fig. 1, 2. — *R. Henning, o. c.*, 12 sqq., tab. IX, 4. — *F. v. Schubert-Soldern, o. c.*, 167 (s fig.). — *P. Post, o. c.*, 127 sq., fig. 16, tab. 6, 3. — *O. Gamber, o. c.*, fig. 12.

⁶⁰ Cf. n. 55. — Cf. *V. Bierbrauer, Die ostgotischen Grab- u. Schatzfunde in Italien etc.*, 1975, 194—197. — Dok je prva objava šljemova iz Narone, tj. Vida (cf. n. 58, 59), uglavnom povijesno-umjetnički koncipirana (*C. List, o. c.*, 251—272), inozemna je stručna javnost dala prednost sadržajno boljoj i više arheološki obilježenoj obradbi grobnog nalaza šljema Baldenheim, objavljenoj čak u dva maha: *R. Henning, Mitt. d. Ges. für Erhaltung der gesch. Denkmäler im Elsass, XXI*, 1906, 268—355 = *isti, Der Helm von Baldenheim etc.*, 1907, 1—91.

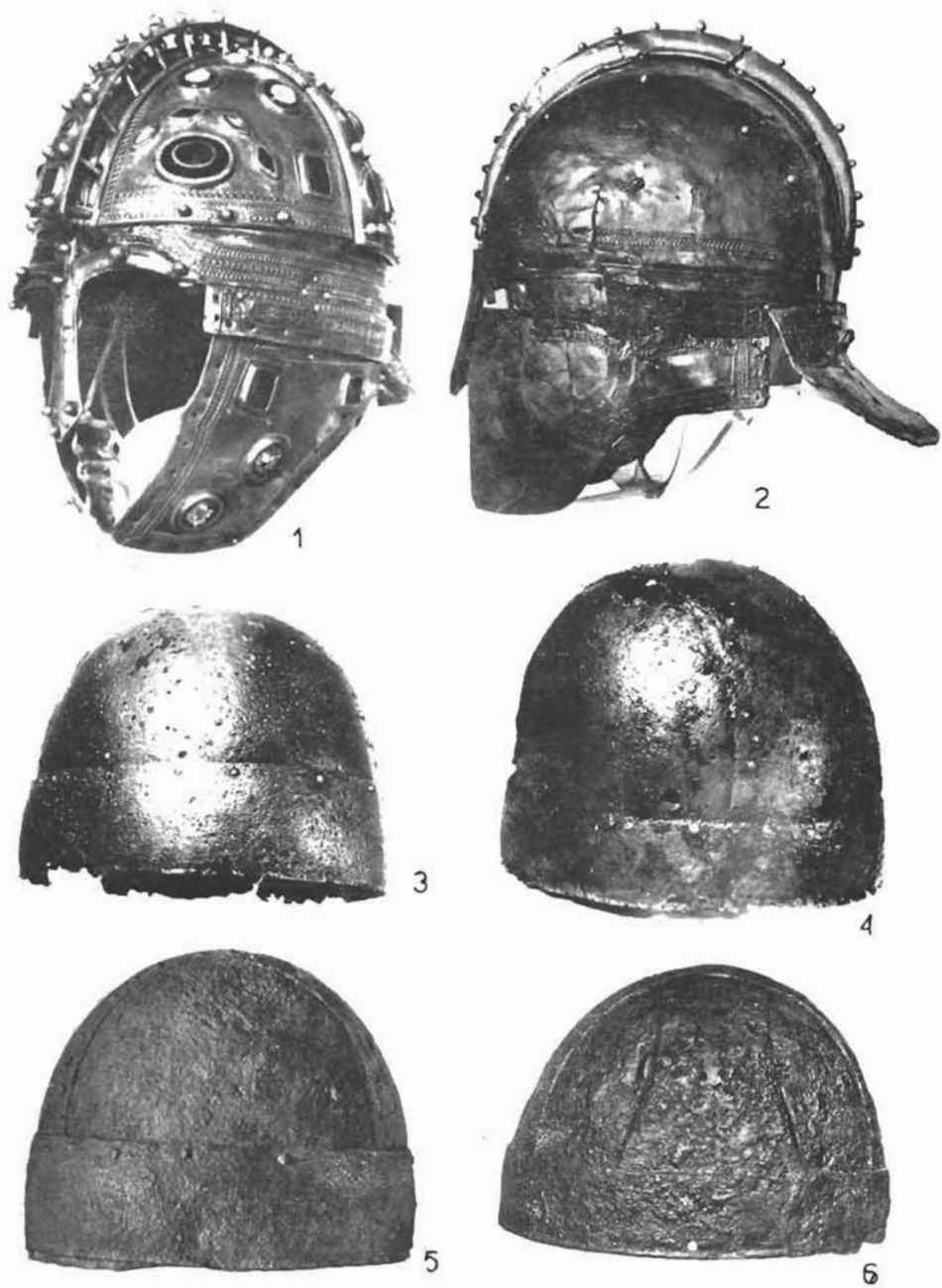
⁶¹ Cf. n. 53.

⁶² Takva provjesla, koja se dolje međusobno dodiruju, imaju, uz konstrukcijsku funkciju, donekle dekorativan biljeg, za razliku od provjesla željeznih šljemova (cf. *O. Gamber, o. c.*, 17). — *D. Hejdová, o. c.*, 56—62, je nastojala svrstati šljemove te skupine (na 4 i na 6 provjesla) u 3 tipološke varijante, i to po inačicama oblička provjesla, iako se time ne mogu postići kriteriji za dalje zaključke.

1

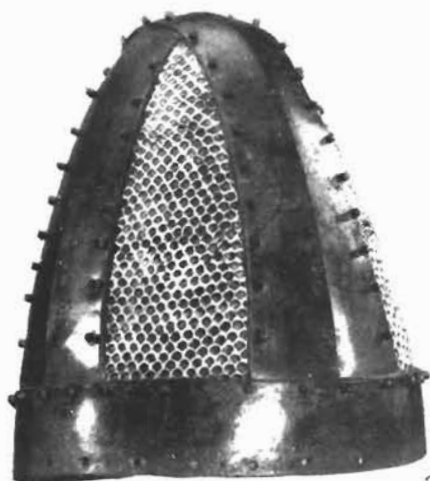
1 Sinj

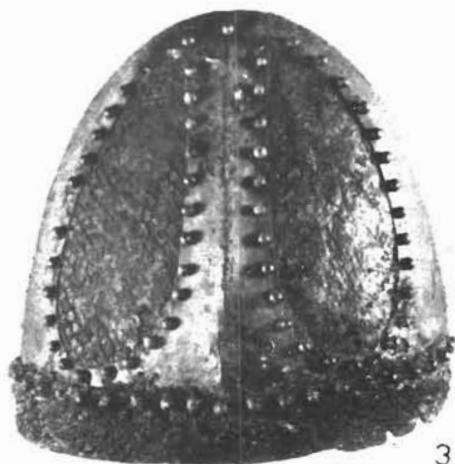
1, 2 Berkasovo, 3—5 Narona, 6 Trivières

1

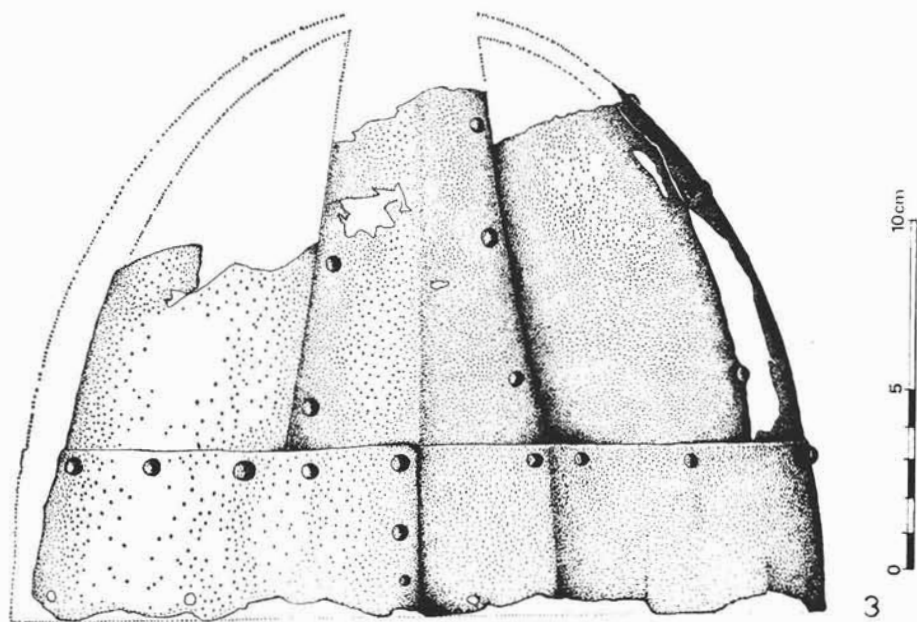

2

3

1 Solun, 2 Amlaš, 3 Ninive-Kujundžik

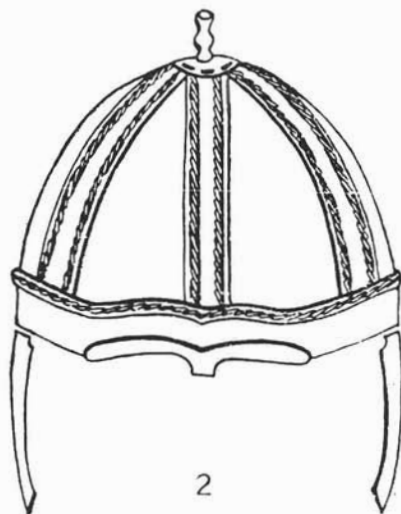
1 Egipat, 2 Dêr-el-Medineh, 3 Narona

1

3

2

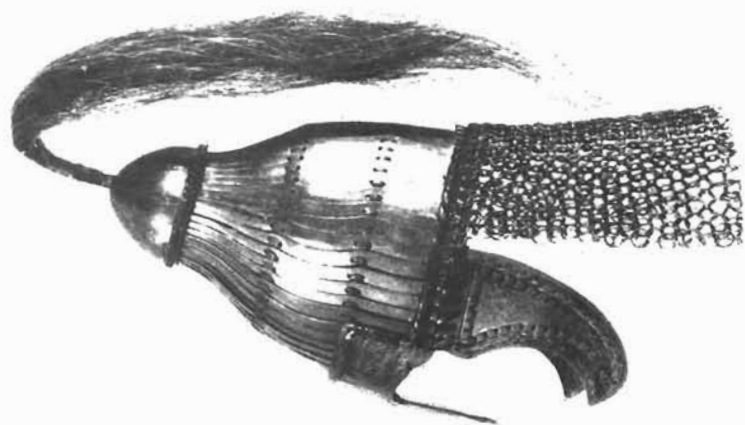
1 Kuča-Qyzil, 2, 3 Kerč

1a

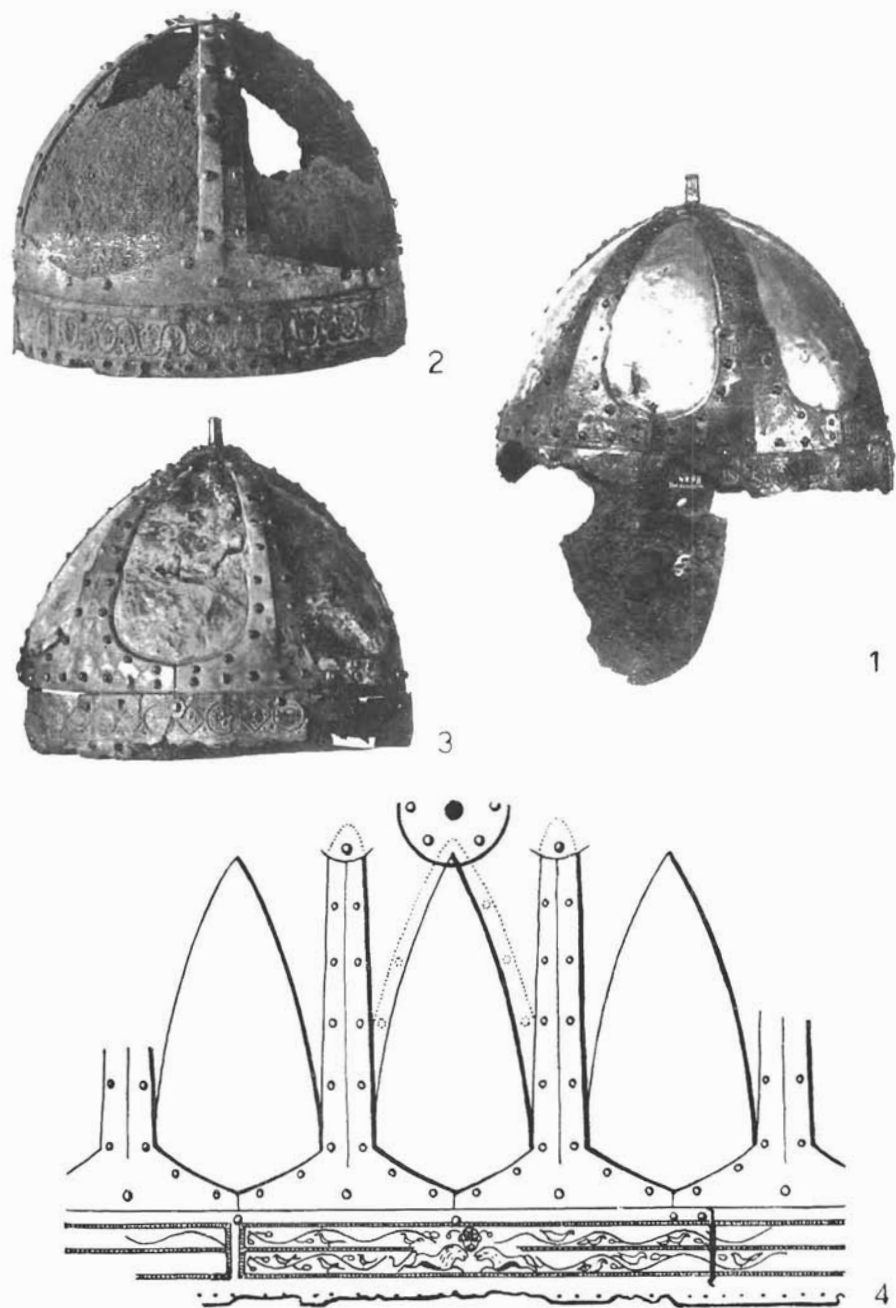

1

2

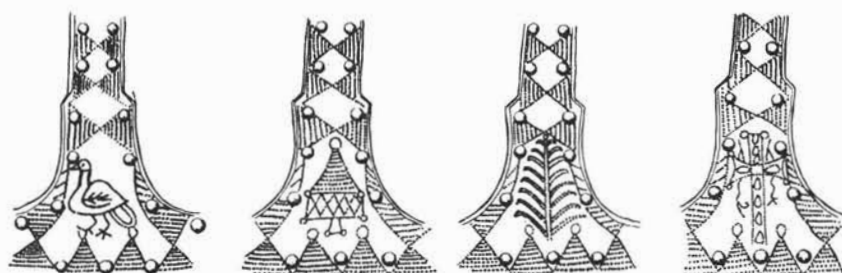
1, la Val di Nievole, 2 Niederstotzingen

1 Baldenheim, 2, 3 Narona, 4 shema šljema na provjesla

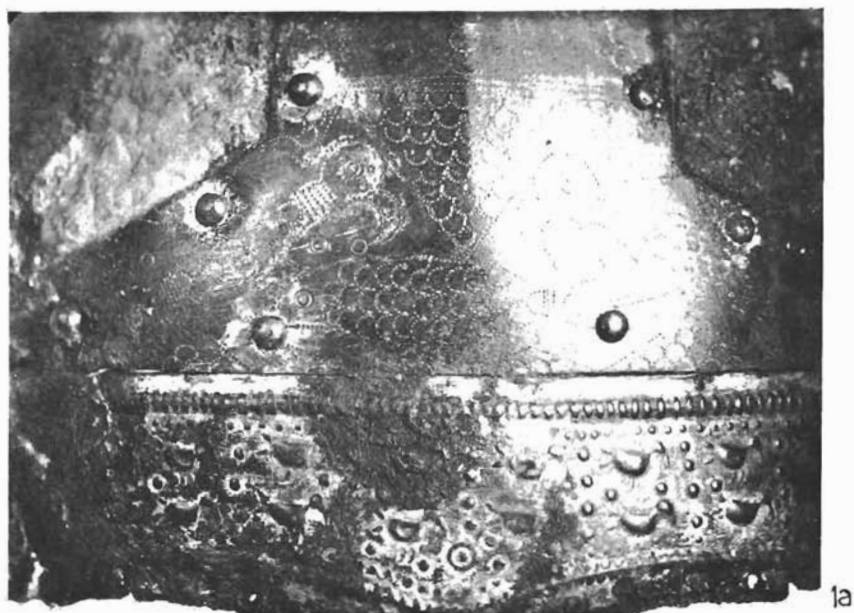
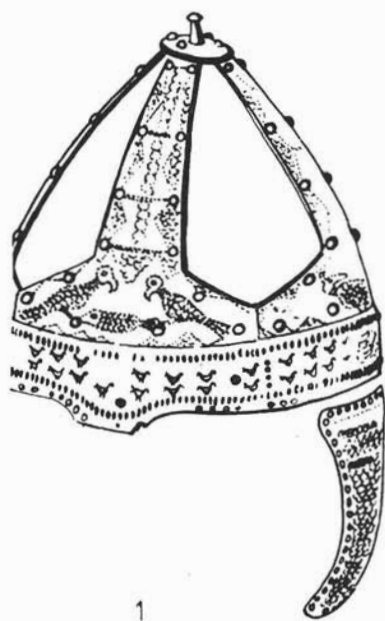

1

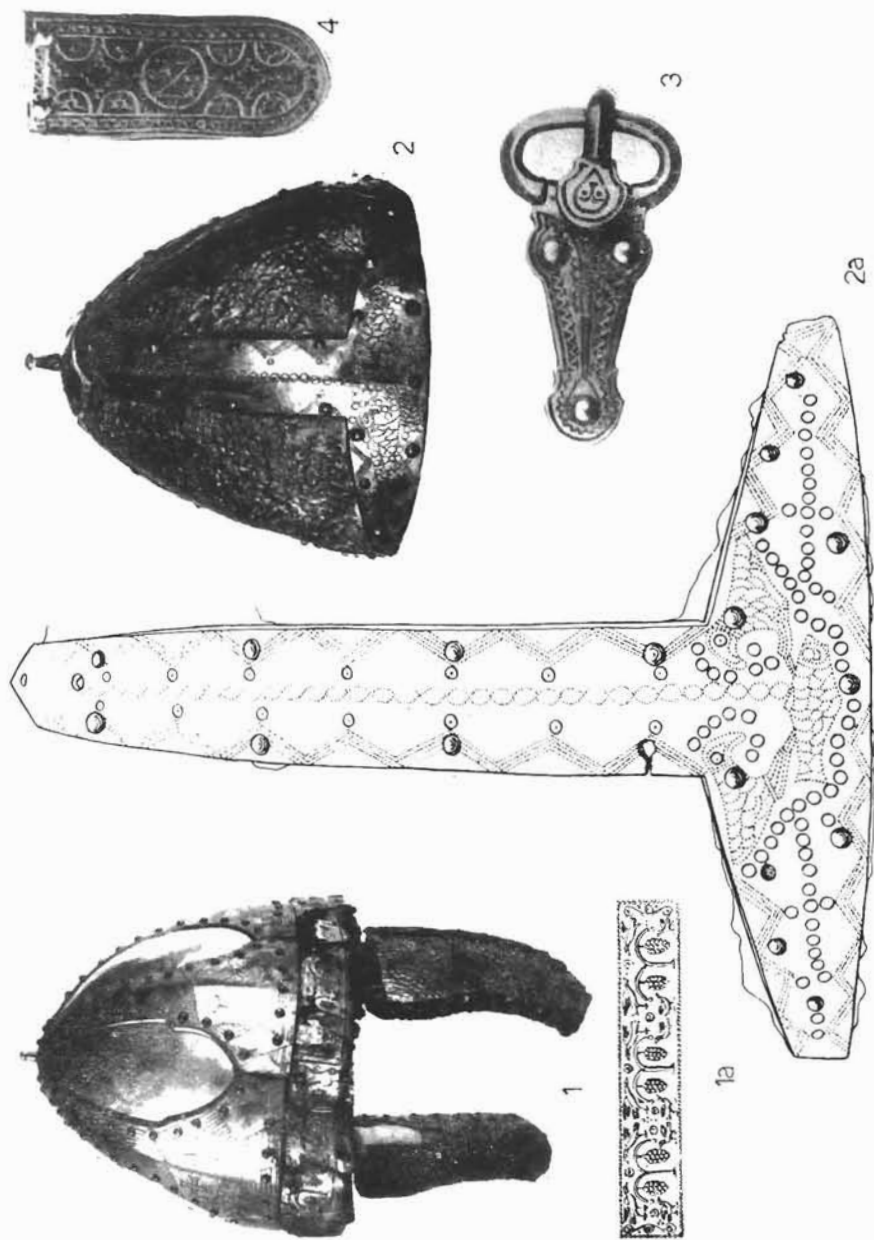

2

1, 2 Narona, detalji ukrasa (šljem tab. VII, 3)

1, 1a Batajnica, 2 Szentes-Berekhát

1, 1a Planig, 2—4 Salona

1

2

3

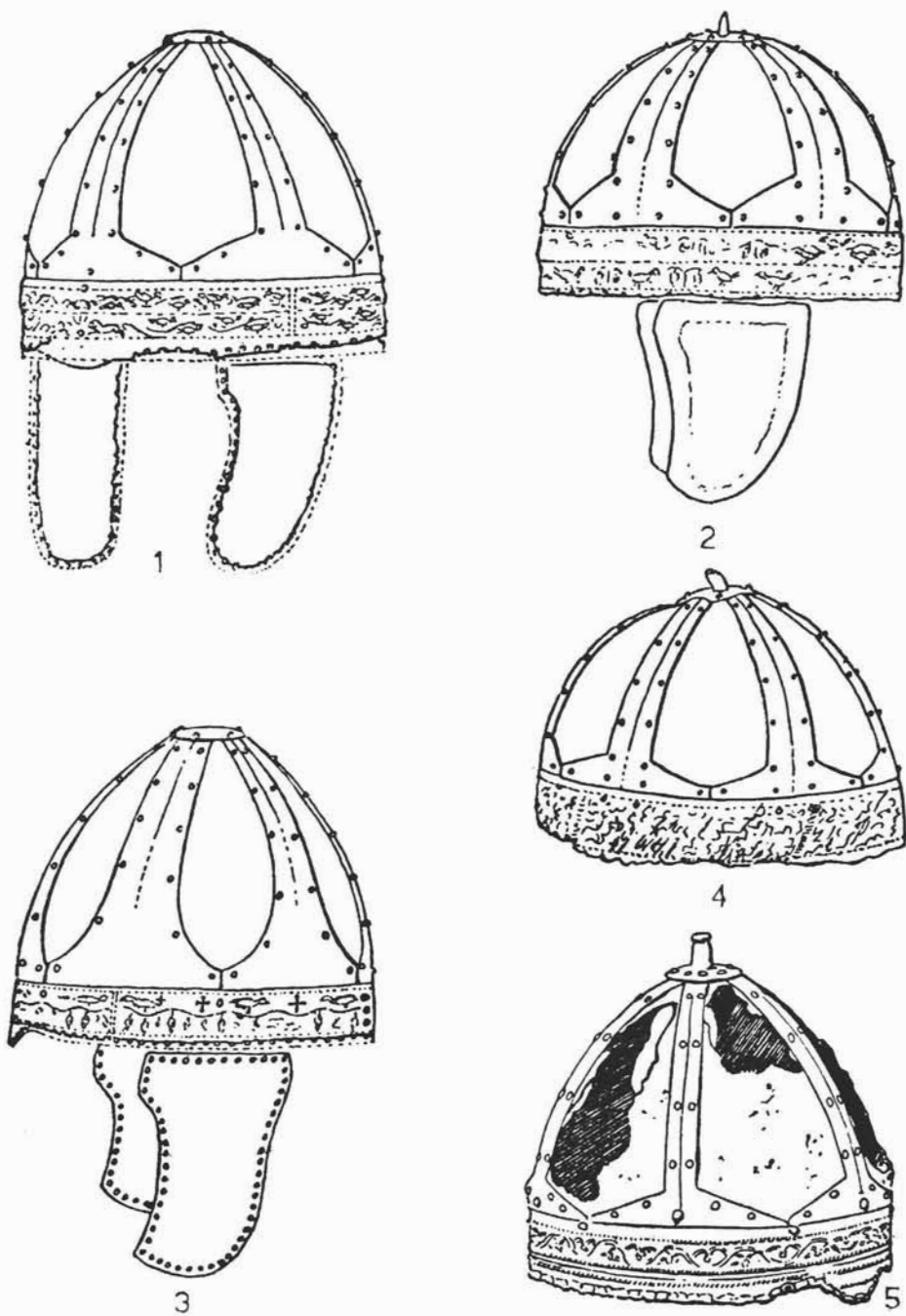

4

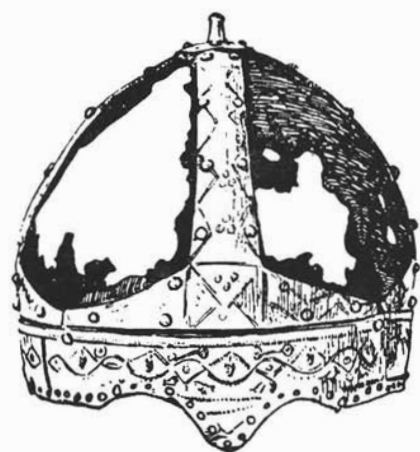

5

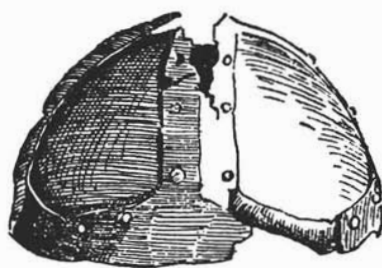
1 Krefeld-Gelepp, 2 Morken, 3 Stössen, 4 Steinbrunn, 5 novac s likom Totile

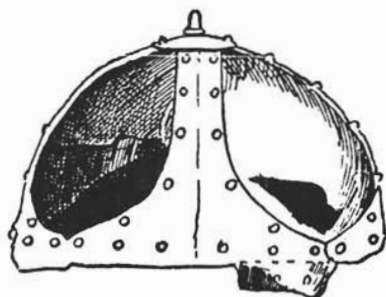
1 Gammertingen, 2 Gültlingen, 3 Vézeronce, 4 Châlon, 5 St. Bernard

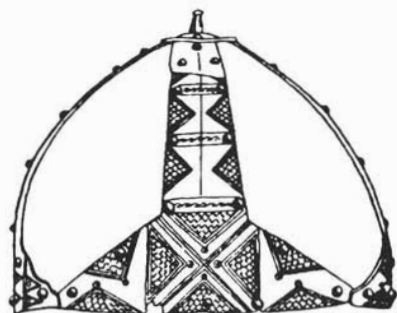
1

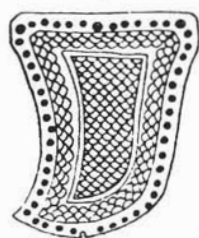
2

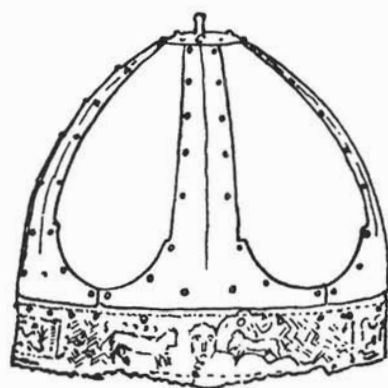
3

4

5

6

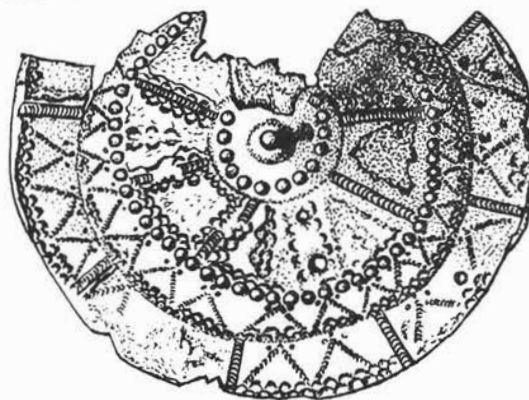
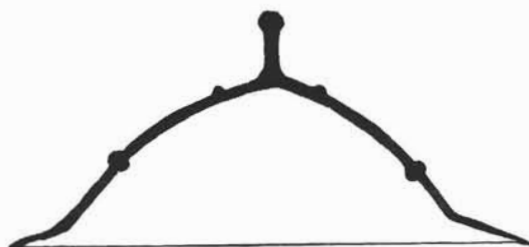
1 Ženevsko jezero, 2, 3 Dolnie Semerovce, 4 Ermitaž (Leningrad), 5 Torricella Peligna

1

2

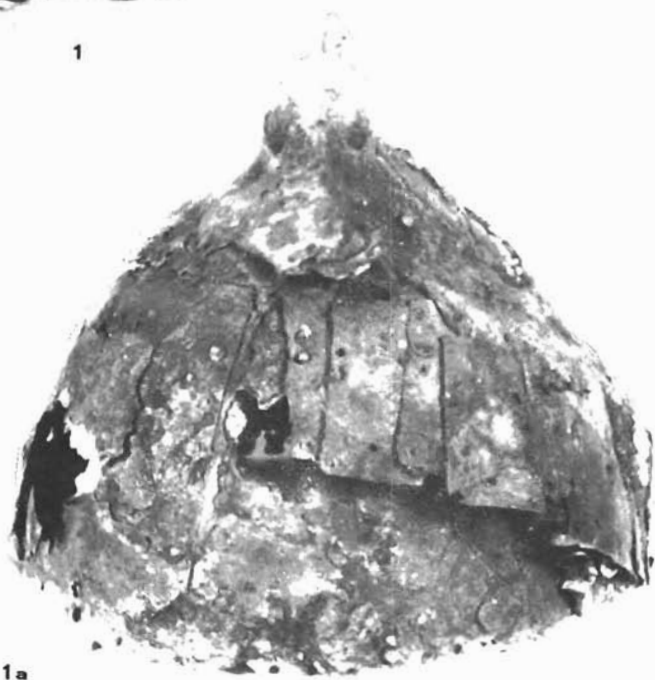

3

1 Leptis magna, 2 Montepagano, 3 Breza

1

1a

1, la Legrad-Šoderica

nim ili iznimno brončanim limom; nosobran se sprijeđa katkad nazire; svi su dijelovi šljema vezani uočljivim brojnim polukuglasto ispupčenim zakovicama; neoštećen primjerak imao je 2 bakrene pozlaćene ili iznimno brončane obrazne ploče, te željezni karičasti vratobran, koji se zbog utjecaja korozije razabire većinom u tragovima; donji rub čeonog obruča šljema kao i rubovi obraznih ploča imaju izbušen niz rupica za prišivanje kožne postave (vidi npr. pažljivo rekonstruiran šljem tab. IX, 2 ili pak dijelom restaurirani šljem tab. XI, 2).

Važno je naglasiti da su svi šljemovi tipa Naron/Baldenheim međusobom formalno radionički i stilski vrlo srodni u obličaju, konstrukciji i u izvjesnim varijacijama njihova dekora. Oni su bogato ukrašeni specifičnom ornamentikom različitog obilježja, i to na provjeslima punciranim tehnikom i pozlatom, ponajviše trokutasto komponiranim motivima krljušti, što podsjeća na sasanidske prethodnike, a s krljušti su pokrivene i obrazne ploče; na provjeslima se mjestimice razabiru također puncirane kompozicije s figuralnim prikazima kršćanskog kulta, tako npr. križ (*crux gemmata*), kalež (*calix*) i drugo liturgijsko posuđe, različiti amblemi poput drva života i viseće krune (tab. VIII, 2), pa simboli euharistije, tj. motivi ptice grabilice i ribe itd. (tab. IX, 1, 1a, X, 2a). Na čeonim obručima su ukrasi rađeni zlatarskom tehnikom tiještenja s pomoću matrica, pretežno su koptsko-ravenatskog biljega (tab. VIII, 1, 2, XIV, 2), uočljivi su znameniti u medaljonima (tab. VIII, 1), česti su prikazi grozdova vinove loze (tab. X, 1a, sl. 2) ili opet golubova u nizu (tab. IX, 1a, X, 1a) itd. Među šljemovima na 4 ili na 6 provjesla ne postoji relativnokronološka razlika, u literaturi se doduše naslućivalo da bi oni na 4 provjesla navodno bili nešto stariji.⁶³

Radionički krug šljemova tipa Naron/Baldenheim zapravo je ranobizantsko-sjevernoitalski, do kojeg su dopirali sredozemni, naročito koptski dekorativni utjecaji, a literatura ističe kao središte kasnoantičku metropolu Ravennu,⁶⁴ premda nije zajamčeno da je postojalo samo to jedino, iako znamenito radioničko središte. Smatramo da možda dolazi u obzir i antički dalmatinski glavni grad *Salona*, njegova je luka, naime, bila transjadranskim putem nesumnjivo u neposrednom doticaju s lukom Ravenne.⁶⁵ Šljemove tipa Naron/Baldenheim proizvodili su, po iskonski sasanidskoj, odnosno sredozemno-istočnorimskoj konstrukcijskoj shemi, no prema ranobizantskoj ponešto barbariziranoj ukrasnoj tradiciji, *de facto* romanski majstori-specijalisti,⁶⁶ vjerojatno vrlo cijenjeni, približno tijekom jednog stoljeća, i to od kasnijeg 5. stoljeća kroz veći dio 6. stoljeća, za Teoderika Velikog i njegovih nasljednika,⁶⁷ ali i poslije barem za Justi-

⁶³ C. List, o. c., 267. — J. Eisner, o. c., 39. — R. Pirling, o. c., 479.

⁶⁴ J. W. Gröbbels, o. c., 10, 31 sqq. — Gy. László, *Arch. Ert.*, LI, 1938, 144, 147. — V. Holmquist, o. c., 129—140, 164 sq., 243 sq. — J. Eisner, o. c., 21 sqq. — P. Bouffard, o. c., 126—129.

⁶⁵ Z. Vinski, *Vjesnik Arh. muz. Zagreb*, 3. s., VI/VII, 1972/73, 184, n. 37 (s literaturom o luci). — O općem značaju kasnoantičke Salone izdvajamo iz brojne literature: E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, 1951, *passim*. — D. Rendić-Miočević, *Arch. Jugosl.*, I, 1954, 53—70. — J. J. Wilkes, o. c., 220—238, 416—435.

⁶⁶ R. Pirling, o. c., 481.

⁶⁷ O Ostrogotima u Italiji postoji brojna literatura, navodimo važno povijesno novo djelo H. Wolfram, *Geschichte der Goten*, 1979, 353—445. — Cf. Z. Vinski, *Arh. vestnik*, XXXII, 1981, 681—684 (recenzija).

nijana I i eventualno za Justina II.⁶⁸ Iz gornjoitalsko-ravenatske, odnosno jadranske regije — uključivši eventualno i Salonu — gdje su ti romanski majstori-specijalisti, s obzirom na značajke umjetničkog dekora svojstvenog ravenatskim sarkofazima,⁶⁹ mogli djelovati, dospjeli su šljemovi tipa Naronna/Baldenheim, manje zamjenom dobara ili trgovinom, a više kao darovi ili plijen, u upotrebu germanskog vladajućeg sloja na evropskom kontinentu, ne toliko kao modni rekviziti, koliko kao simboli digniteta. Ostaje otvoreno pitanje jesu li, i u kojem omjeru, spomenuti romanski majstori-specijalisti bili ambulanti tijekom svog 6. stoljeća na merovinškom području Porajnja.⁷⁰

Usprkos arheološki dokazanoj činjenici o obredu reduciranog prilaganja artefakata u ostrogotske grobove, odnosno nedostajanju ostrogotskih muških grobova, pogotovo takvih s priloženim oružjem, u Italiji,⁷¹ valja s pravom pretpostaviti da su italski Ostrogoti nosili šljemove tipa Naronna/Baldenheim, *nota bene* izrađivane u ostrogotskoj Italiji.⁷² Kako su italski Ostrogoti dali kovati novac po ranobizantskom monetarnom kanonu, npr. u Teoderikovo vrijeme doduše s njegovim monogramom no s likom istočnorimskog cara, to su na takvu novcu portreti ostrogotskih vladara uglavnom iznimni.⁷³ S tom tradicijom kovanja novca prekinuo je posljednji značajan ostrogotski vladar Totila, zvan također Baduila,⁷⁴ a bio je kroz 11 godina svog vladanja (541—552) većinom u neprijateljstvu s Carigradom. Pavia (*Ticinum*) — ostrogotska prijestolnica nakon gubitka Ravenne — kovala je Totilin novac, ali je po njegovu nalogu i kovnica u Rimu vršila emisije novca, i to s Totilinin likom, frontalno portretiranim s dijademom poput šljema na provjesla (tab. XI, 5).⁷⁵ Taj zanimljiv numizmatički podatak — kronološki odrediv sredinom 6. stoljeća — indicira ostrogotsku uporabu takvog raskošnog obrambenog oružja, to više što se

⁶⁸ O justinijanskom vremenu cf.: *Ch. Diehl*, *Byzance, grandeur et décadence*, 1934, 197 sqq. — *B. Rubin*, *Das Zeitalter Justinians*, I, 1960, *passim*. — *A. Grabar*, *L'Age d'or de Justinien etc.*, 1966, *passim*. — *G. Ostrogorski*, *Istorija Vizantije*, 1966, 87—99.

⁶⁹ *J. W. Gröbbels*, *o. c.*, 31—33. — *W. Holmquist*, *o. c.*, 128 sqq., našao je za mnoge ravenatske motive niz koptskih analogija, udomaćenih i izvan Egipta, zapravo na ranobizantskom Sredozemlju, cf. *J. Werner*, *o. c.*, 182, n. 15a.

⁷⁰ Takvu mogućnost pretpostavljaju: *R. Pirling*, *o. c.*, 480 sq. — *K. Böhner* u publikaciji *Das frühe Mittelalter, Röm.-German. Zentralmuseum*, 1970, 92.

⁷¹ *V. Bierbrauer*, *o. c.*, 10, 63, 68 sq.

⁷² *V. Bierbrauer*, *o. c.*, 198. — Prvu pretpostavku o ostrogotskim šljemovima u Italiji iznio je već odavna *A. Götze*, *Mannus*, 1, 1909, 121—123.

⁷³ Npr. portret u profilu ostrogotskog vladara Teodata na prigodnom novcu iz 534. godine, doduše s vladarskim pokrivalom glave poput dijadema na provjesla (cf. *S. Fuchs*, *Die Kunst der Ostgotenzeit*, 1944, 87 sq., fig. 58), stilski donekle usporidivim s onim (bez provjesla) na glavji portreta (brončane plastike) vjerojatno carice Teodore (supruga Justinijana I), s nalazišta Balajnac kod Niša (cf. *G. Ostrogorski*, *o. c.*, fig. 4).

⁷⁴ Poblize o Totili cf. *E. Stein*, *Histoire du Bas-Empire*, 2, 1949, 568—602. — *H. Wolfram*, *o. c.*, 433—444 (o imenu Baduila na legendama novca i u izvorima cf. *o. c.*, 435, n. 98, 99).

⁷⁵ *S. Fuchs*, *o. c.*, 82, 90, fig. 54. — *J. Werner*, *o. c.*, 182, n. 16. — *Z. Vinski*, *Situla*, 2, 1957, 19. — *H. Wolfram*, *o. c.*, 432, 441, n. 79, 130. — Nakon što su Ostrogoti za Totilina vladanja po drugi puta zauzeli Rim 550. godine, kovan je ondje Totilin novac (dekanumija) poput onog ovdje na tab. XI, 5 (čuva Museo Nazionale Romano, Roma). — Njemu bliska 2 primjerka Totilinih dekanumija (rimске kovnice), s vladarevim manje jasno uščuvanim potretom, objavio je nedavno *Ž. Demo*, *Arh. vestnik*, XXXII, 1981, 455, 461, tab. 3, 61, 62 (čuva ih Arheološki muzej, Zagreb).

nju može proširiti također na prikaze šljemova na provjesla na vizigotskom novcu u Hispaniji.⁷⁶ Neizvjesno je nadalje jesu li ranobizantske vojskovođe i časnici za justinijanskog vremena upotrebljavali šljemove na provjesla tipa Narona/Baldenheim; mogli bi se npr. očekivati ne samo u Belizara ili Narzesa, što međutim nije dokumentirano.⁷⁷ Izvori o tome šute, a nedostaju i odgovarajući arheološki podaci. Takvi šljemovi dospjeli su, kako je već maločas bilo rečeno, s gornjoitalsko-jadranskog areala za i vrlo vjerojatno poslije ostrogotske prevlasti u područja sjeverno od Alpa.

Šljemovi tipa Narona/Baldenheim nađeni su više puta u germanskim plemićkim i kneževskim grobovima od oko 500. do poslije 600. godine, bilo pojedinačno bilo unutar groblja na redove tijekom 6. stoljeća. Navodimo ih sumarno po izvjesnom rasporedu, isprva kod Gotima srodnih Gepida u srednjem Podunavlju: grob Batajnica-okolica (tab. IX, 1)⁷⁸ i groblje Szentes-Berekhát (tab. IX, 2);⁷⁹ zatim sjeverno od Alpa kod Alamana: groblja Gültlingen (tab. XII, 2),⁸⁰ Gammertingen (tab. XII, 1),⁸¹ Baldenheim (tab. VII, 1);⁸² kod Franaka: grob Planig (tab. X, 1),⁸³ groblje Krefeld-Gelepp (tab. XI, 1),⁸⁴ grob Morken (tab. XI, 2);⁸⁵ kod Tirinžana: groblje Stössen (tab. XI, 3);⁸⁶ u jednom slučaju (na sjeverozapadno-panonskom rubu) iznimno u panonskih Langobarda: groblje Steinbrunn (tab. XI, 4).⁸⁷ S obzirom na značajke grobnog inventara tih groblja, odnosno pojedinačnih grobova, kao i na tipološke osobitosti ostalih priloga u grobu sa šljemom, približno je moguće odrediti nešto točnije vrijeme pokopa nosioca šljema u dotičnom grobu. Najstariji su oni iz Planiga i Gültlingena, tj. datira ih se oko 500. godine ili na početak 6. stoljeća, dok oni s nalazišta Krefeld-Gelepp, Stössen, Steinbrunn, pripadaju prvoj polovici 6. stoljeća, grobove Szentes-Berekhát datira se oko sredine 6. stoljeća, neznatno mlađi je grob iz okolice Batajnice, grob Baldenheim pripisuje se kasnijem 6. stoljeću, a najkasniji su grobovi Morken i Gammertingen, datirani oko ili nakon 600. godine ili na početak 7. stoljeća. U tri slučaja postoje apsolutnokronološki pokazatelji u franačkim kneževskim odnosno plemićkim grobovima Porajnja, jer su popraćeni ranobizantskim solidusima: Planig, Leo I (457—474);⁸⁸ Krefeld-Gelepp, grob 1782, Anastazije I (491—518) pa

⁷⁶ W. Reinhart, *Jahrbuch für Numismatik u. Geldgesch.*, 2, 1950/51, 43, tab. II, 1, 7—10. — Cf. P. Post, *o. c.*, 145, n. 47a.

⁷⁷ Cf. Z. Vinski, *ibidem*. — O vojskovođi Belizaru pobježe cf. L. M. Chassin, *Bélicaire, généralissime byzantin*, 1957, *passim*.

⁷⁸ Z. Vinski, *o. c.*, 3 sqq. — Prethodno isti, *Germania*, 32, 1954, 176 sqq.

⁷⁹ D. Csallány, *Arch. Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken*, *Arch. Hung.*, S. N., XXXVIII, 1961, 71, 75, 262. — Cf.: J. Kalmár, *o. c.*, 74, 80, fig. 1, 2a (ulomci). — I. Bóna, *Der Anbruch des Mittelalters etc.*, 1976, 72, 119, tab. 22 (ulomci 1 šljema u grobovima 13, 15, 40 naknadno pomiješani, šljem je brigom I. Bóna rekonstruiran, ovdje tab. IX, 2). — Cf. n. 112.

⁸⁰ W. Veeck, *Die Alamannen in Württemberg etc.*, 1931, 84 sqq.

⁸¹ J. W. Gröbbels, *o. c.*, 7 sqq. — Cf. pobježe n. 125.

⁸² R. Henning kao u n. 55, 60.

⁸³ P. T. Kessler, *o. c.*, 4 sqq.

⁸⁴ R. Pirling, *Germania*, 42, 1964, 199 sqq.

⁸⁵ K. Böhmer u djelu *Neue Ausgrabungen in Deutschland*, 1958, 444 sqq.

⁸⁶ B. Schmidt, *o. c.*, 203 sqq.

⁸⁷ G. Mossler, *Mitt. der Anthropol. Ges. Wien*, C, 1970, 208 sq.

⁸⁸ P. T. Kessler, *o. c.*, 2, 8, 12, tab. IV, 1.

tvorina;⁸⁹ Morken, Tiberije II Konstantin (578—582).⁹⁰ Sva su tri solidusa imala funkciju obolusa, nađeni su *in situ* u ustima mrtvaca. Nakon nalaza iz grobnih cjelina slijedi kratak osvrt na preostale šljemove. Na naseobinskom području Burgunda evidentiralo se nekoliko primjeraka šljemova tog tipa, nađenih pojedinačno u rijeci, močvari i jezeru, i to s nalazišta: Chalon-sur-Saône (tab. XII, 4),⁹¹ St. Bernard-sur-Saône kod Treveauxa (tab. XII, 5)⁹² Vézeronce (tab. XII, 3)⁹³ i Ženevsko jezero pri ušću rijeke Rhône (tab. XIII, 1).⁹⁴ Gdjekad su takvi šljemovi dospjeli, bliže neodredivim kontaktima, izvan antičko-provincijalnog tla u *Barbaricum*, tako dva znatno oštećena primjerka u ostavu s nalazišta Dolnie Semerovce (tab. XIII, 2, 3)⁹⁵ u Slovačkoj i jedan fragmentirani nalaz daleko na sjever na baltički otok Gotland, nalazište je Tuna (kultno mjesto).⁹⁶ Osim toga, šljem (tab. XIII, 4) nađen možda u Francuskoj ili u južnoj Njemačkoj nema sačuvano ime svog evropskog nalazišta.⁹⁷

Na jugu Evrope, odnosno u prostoru Sredozemlja, nema šljemova tipa Narona/Baldenheim sačuvanih u grobovima. Valja imati na umu već prije spomenutu činjenicu da Goti, a naročito Ostrogoti, nisu običavali stavljati oružje, pa prema tome šljemove, u svoje i inače (za arheologiju) gotovo neprepoznatljive muške grobove; Bizant je *a priori* bio protivan obrednom običaju bilo kakvih grobnih priloga. Šljemovi tipa Narona/Baldenheim pojavljuju se na južnoevropskim nalazištima pretežno u antičkim urbanim naseljima na Balkanskom i dakako na Apeninskom poluotoku (ondje jednom u naselju, jednom u ostavi i jednom na mjestu poprišta bitke), ponajviše baš na jadranskom Sredozemlju, a u pojedinačnom slučaju čak na sredozemnoj afričkoj obali. Signifikantna je nadalje činjenica da je na južnoevropsko-sredozemnom arealu — u širem smislu tj. uključivši balkansko zaleđe i sjevernoafričku obalu — evidentirano do sada 7 nalazišta s ukupno 8 primjeraka, i to njih 5 na 4 provjesla, a njih 2 na 6 provjesla, uz još 1 obraznu ploču od uništenog šljema. Taj brojčani odnos 5:2 indikativan je, jer je na Sredozemlju ušćivan znatan broj primjeraka na 4 provjesla, koji na evropskom kontinentu dosežu na sjever, preko Srijema, do današnje Slovačke⁹⁸ i Švicarske,⁹⁹ za razliku od desetak

⁸⁹ R. Pirling, *o. c.*, 189, 208, tab. 44, 1a, 1b.

⁹⁰ K. Böhner, *o. c.*, 436, fig. 4. — Cf. još dodatni podatak za triense u groblju Gammertingen u n. 125.

⁹¹ J. W. Gröbbels, *o. c.*, 28 sq. — R. Henning, *o. c.*, 12 sq.

⁹² S. V. Grancsay, *o. c.* (June 1949), 272, 277 sqq.

⁹³ J. W. Gröbbels, *o. c.*, 13 sqq., 29. — R. Henning, *o. c.*, 10 sq. — Taj šljem potječe, po navedenoj literaturi, vjerojatno s tamošnjeg mjesta bitke 534. godine između Burgunda i nadmoćnih Franaka, tj. u Vézeronce na rijeci Rhône. Po tom podatku bio bi taj šljem dakako stariji od datuma bitke, cf. P. Bouffard, *o. c.*, 130.

⁹⁴ P. Bouffard, *o. c.*, 121—130. — Cf. R. Moosbrugger-Leu, *Die Schweiz zur Merowingerzeit A*, 1971, 103 sq. (šljem potječe navodno iz korita rijeke Rhône).

⁹⁵ J. Eisner, *o. c.*, 1—6, 25 sq. — P. Post, *o. c.*, 129.

⁹⁶ B. Nerman, *Finska Formninesföreningens Tidskrift*, XL, 1934, 118—127.

⁹⁷ E. v. Lenz, *Ztschr. für hist. Waffenkunde*, II, 1900/02, 103—108. — P. Post, *o. c.*, 127. — Za pretpostavljive zemlje nalazišta cf.: R. Henning, *o. c.*, 87 sq. — J. Werner, *o. c.* 179. — Šljem čuva Ermitaž, Leningrad. — Šljem (ovdje tab. XIII, 4) u Ermitažu konstruiran je na 4 provjesla kao i oni s nalazišta Batajnica (n. 78), Dolnie Semerovce (n. 95) i Ženevsko jezero (n. 94); ostali prije navedeni primjerci (n. 80—87, 91—93) konstruirani su na 6 provjesla.

⁹⁸ Cf. n. 95.

⁹⁹ Cf. n. 94. — Cf. n. 97.

šljemova na 6 provjesla u Njemačkoj i Francuskoj (vidi sl. 3). Podsjetimo li se svega onog što je prije bilo istaknuto povodom željeznih šljemova nađenih u Egiptu i o genezi šljema tipa Naron/Baldenheim, teško je dokazati nagađanje da bi primjerci na 4 provjesla bili možda neznatno stariji od onih na 6 provjesla.¹⁰⁰ Na istočnojadranskoj obali Jugoslavije ustanovljeni su šljemovi samo u antičkim urbanim naseljima, i to u Naroni¹⁰¹ i u Saloni,¹⁰² ali o njima će kasnije biti govora. Iz zapadnojadranskih krajeva u Italiji potječu dva šljema i jedna obrazna ploča; nalazišta su: Torricella Peligna (tab. XIII, 5);¹⁰³ Montepagano, odnosno Giulianova (tab. XIV, 2);¹⁰⁴ Frasassi.¹⁰⁵ Sva je prilika da su šljemovi nađeni u Italiji ostavština Ostrogota. Šljem s jadransko nalazišta Montepagano ističe se kao najraskošniji po svojoj ikonografiji na Sredozemlju, s nizom ukrasnih paralela na nekoliko spomenutih šljemova.¹⁰⁶ Kao posljednji od sredozemnih primjeraka treba još navesti šljem (tab. XIV, 1), nađen na sjevernoafričkoj morskoj obali Tripolitanije, odnosno Libije, opet s antičkog urbanog nalazišta *Leptis magna*, pri iskopavanju rimskog teatra.¹⁰⁷ U tom je posljednjem slučaju moguće da je onamošnji šljem bio u vlasništvu Vandala, koji su bili u tijesnom dodiru s ostrogotskom državom u Italiji za Teoderika Velikog.¹⁰⁸ Barem je toliko vjerojatna pretpostavka da je navedeni šljem preostatak ranobizantske prisutnosti u 6. stoljeću,¹⁰⁹ tj. Justinijaneve rekonkviste ove sjevernoafričke prefekture.¹¹⁰ Za sada nije moguće, protivno jednoglasnom gledištu u literaturi, obuhvatiti potonjom pretpostavkom također šljemove nađene u Italiji, iako se takvu pretpostavku ne bi smjelo posve odbaciti.

¹⁰⁰ Cf. n. 63.

¹⁰¹ Dva primjerka, cf. n. 58, 59.

¹⁰² Jedan primjerak, cf. *B. Gabričević, Peristil*, II, 1957, 49 sq. — Za malen izbor literature o Saloni cf. n. 65. — Cf. n. 119.

¹⁰³ Torricella Peligna (prov. Chieti, jadransko zaleđe), oštećen šljem na 4 provjesla, naselje, ostava uz rimsku cestu, poblize iscrpno cf. *V. Bierbrauer, o. c.*, 194—197, 320—322, tab. XXVII, 1, XXVIII, 1 (sa starijom literaturom, ponekad s manje točnim imenom mjesta Roccascalegna).

¹⁰⁴ Montepagano (prov. Teramo, do jadranske obale), raskošno ukrašen šljem na 6 provjesla, ostava uz rimsku cestu, poblize iscrpno cf. *V. Bierbrauer, o. c.*, 194—198, 288—292, fig. 28, tab. LVII, 1, LVIII, 1 (sa starijom literaturom, uvriježeno ime mjesta Giulianova manje je točno).

¹⁰⁵ Frasassi (odnosno Gola di Frasassi, prov. Ancona, jadransko zaleđe), obrazna ploča šljema nađena u spilji do mjesta bitke na *Busta Gallorum* 552. godine, u kojoj je Narzesova istočnorimska vojska pobijedila ostrogotsku s Totilom (cf. n. 74, 75) na čelu, poblize o nalazu cf. *V. Bierbrauer, o. c.*, 194, 283, tab. XXII, 5 (sa starijom literaturom). — Za bitku cf. *H. Wolfram, o. c.*, 443. — Spominje se i kao bitka kod *Tadinae*, cf. *L. Schmidt, Die letzten Ostgoten, Abhandl. der Preuss. Akad. der Wiss. etc.*, 10, 1943, 3. — O pojedinostima te sudbonosne bitke cf. *N. Nodilo, Historija srednjeg vijeka II etc.*, 1900, 463—466.

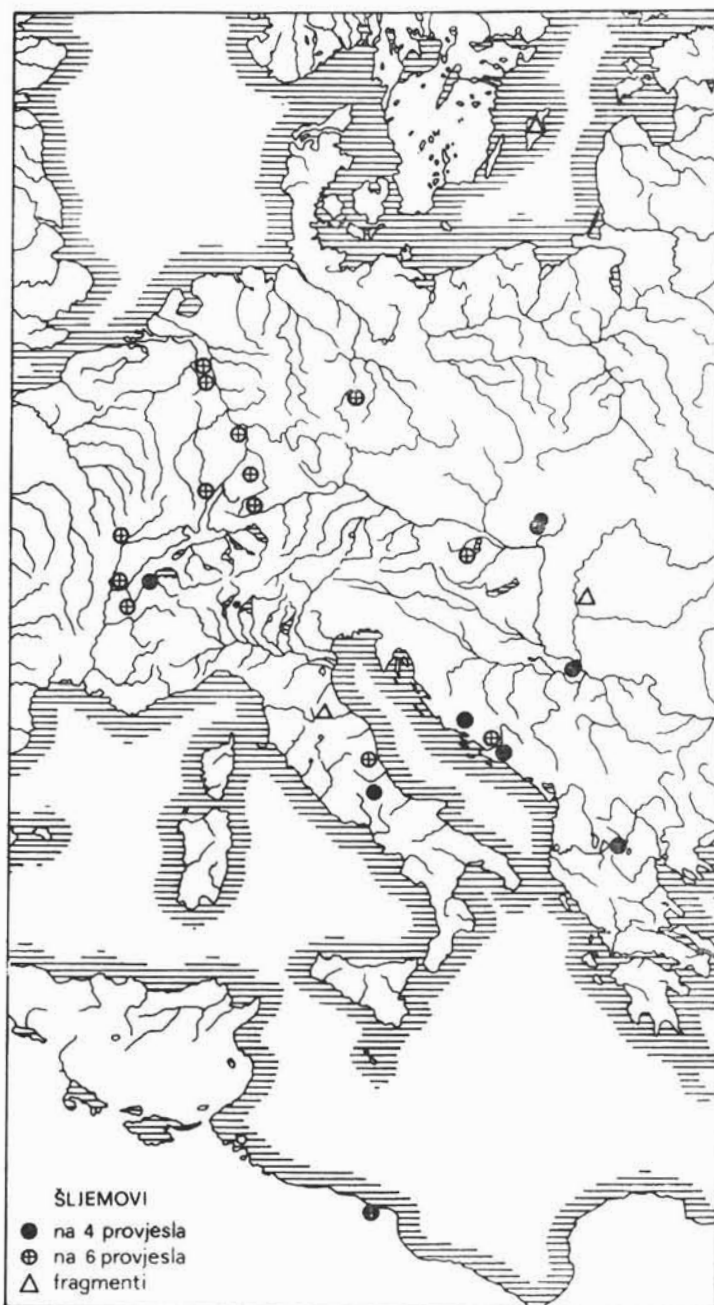
¹⁰⁶ Radionički bliski su po ikonografiji sa šljemom Montepagano na 6 provjesla zacijelo šljemovi (svi na 6 provjesla) s nalazišta: Naron (n. 59), Baldenheim (n. 55), Planig (n. 83), Stössen (n. 86) i Steinbrunn (n. 87). — Cf. *V. Bierbrauer, o. c.*, 195 sq., 289—292.

¹⁰⁷ *Leptis magna*, šljem na 4 iznimno brončana pozlaćena provjesla, oštećen, s vidnim tragom paljevine itd., poblize cf. *R. Pirling* u djelu *Studien zur vor- und frühgesch. Arch. (Festschrift J. Werner) etc.*, 1974, 471 sqq., fig. 1, tab. 33, 34.

¹⁰⁸ *R. Pirling, o. c.*, 481 sq. — Cf. *V. Bierbrauer, o. c.*, 198, n. 372. — Sestra Teoderika Velikog bila je udata za vandalskog vladara Trazamunda, cf. *L. Schmidt, Geschichte der Wandalen*. 1942. 114 sq.

¹⁰⁹ Cf. *R. Pirling, o. c.*, 481.

¹¹⁰ Poblize: *N. Nodilo, o. c.*, 359—371. — *L. Schmidt, o. c.*, 125 sqq. — *H.-J. Diesner, Das Vandalenreich*, 1966, 98—110. — Cf. *G. Ostrogorski, o. c.*, 39.

Sl. 3. Karta rasprostiranja šljemova tipa Naron/Baldenheim

Razmatranjem smještaja nalazišta šljemova tipa Naron/Baldenheim rastrkanih širom Evrope, od Sredozemlja na jugu do Baltika na sjeveru, te Potisja na istoku i dolina rijeka Saône i gornje Rhône na zapadu, zapaža se činjenica da su nešto malobrojniji primjerci na 4 provjesla porazmješteni prosječno južnije od nešto mnogobrojnijih primjeraka na 6 provjesla. To se razabire na karti rasprostiranja (sl. 3). Relativnokronološka distinkcija među šljemovima nije, kako je već rečeno, određiva, ali smo ih ipak diferencirano kartirali, uključivši također fragmentirane nalaze,¹¹¹ što se pri dosadašnjem kartiranju nije u inozemnoj literaturi u dovoljnoj mjeri uzimalo u obzir.¹¹² Komentar uz kompletnu statistiku nalaza šljemova tipa Naron/Baldenheim, statistički nedovoljno istaknutu u literaturi, pruža dandanas¹¹³ podatke kako slijede: sveukupno brojimo 26 primjeraka šljemova s 23 nalazišta, 24 primjeraka je evidentirano na 22 nalazišta u Evropi, a 1 primjerak nema sačuvano evropsko nalazište i 1 je primjerak s nalazišta u sjevernoj Africi; 23 su šljema više manje čitava, dok su 3 fragmentirana; njih 10 su na 4 provjesla, a 13 ih je na 6 provjesla.

U Jugoslaviji se do sada ustanovilo ukupno 5 primjeraka šljemova tipa Naron/Baldenheim s 4 nalazišta. Među njima je samo 1 (opširno objavljen) šljem na 4 provjesla grobni nalaz (tab. IX, 1, 1a), i to iz gepidskog plemićkog ili možda kneževskog groba ratnika konjanika s panonskog nalazišta u okolici Batajnice u Srijemu,¹¹⁴ datiranog najvjerojatnije u vrijeme katastrofe gepidskog vladara Kunimunda 567. godine; šljem je dospio u gepidski posjed po svoj prilici iz antičkog grada Sirmija, koji je do 535. godine bio pod ostrogotskim vrhovništvom.¹¹⁵ Taj grob sa šljemom, iz jugoistočnog Srijema, je *nota bene* najjužniji takav grobni nalaz u Evropi. Ostala pak 4 primjerka šljemova potječu iz antičkih urbanih naselja: *Naron*, *Salona* i *Heraclea Lyncestis*.

Dva međusobno nejednaka šljema, jedan na 4 provjesla (tab. VII, 2)¹¹⁶ i drugi na 6 provjesla (tab. VII, 3),¹¹⁷ već prije istaknuta, nađena u ruševinama antičkog bedema u Naroni (Vid kod Metkovića), mogu biti ostavština Ostrogota iz ranijeg 6. stoljeća, tj. do početaka velikog rata Justini-

¹¹¹ Ukupno 3 nalazišta fragmentiranih šljemova, i to Frassasi (n. 105), Szentes-Berekhát (n. 79) i Tuna (n. 96).

¹¹² Za našu kartu koristili smo se kartiranjem u novijoj literaturi: *J. Werner*, 42. *Bericht Röm.-German. Kommission*, 1961 (1962), 333 sq., fig. 8. — *B. Schmidt*, o. c., 209, n. 31, fig. 8. — *R. Pirling*, o. c., 472, n. 5, fig. 2. — *V. Bierbrauer*, o. c., 198, n. 372, fig. 17. — Šljem bez evropskog (nesačuvanog) nalazišta u Ermitažu (n. 97) nije mogao biti kartiran. — Naša se karta uglavnom podudara s onom koju reproducira *V. Bierbrauer*, *ibidem*, osim jednog slučaja bitnog za činjenično stanje i za statistiku: *V. Bierbrauer*, *ibidem*, kao i prije njega *R. Pirling*, *ibidem*, naznačili su, naime, pri kartiranju potiskog nalazišta Szentes-Berekhát postojanje 3 šljema (ulomci), što nije točno, jer je *I. Bóna*, *ibidem*, upozorio na to da se ondje zapravo radi o 3 ulomka od 1 šljema, naknadno pomiješanih u 3 groba, cf. n. 79.

¹¹³ Statističko stanje 1957. godine iznosilo je ukupno 22 primjerka (uključivši onaj u Ermitažu i 3 fragmentirana), cf. *Z. Vinski*, *Situla*, 2, 1957, 7 sqq., 17 sqq., fig. 31, dok sada brojimo uz njih još 4 nova nalaza.

¹¹⁴ Cf. n. 78 (navode se brojne potankosti o šljemu uz niz paralela).

¹¹⁵ *Z. Vinski*, o. c., 26 sq. — Za *Sirmium* tada cf.: *F. Šišić*, *Povijest Hrvata etc.*, 1925, 168, 172, 214 sq. — *B. Ferjančić* u publikaciji *Sremska Mitrovica*, 1969, 42–45.

¹¹⁶ Cf. n. 58.

¹¹⁷ Cf. n. 59.

jana I protiv ostrogotske Italije (535. godine).¹¹⁸ Ostrogotska pripadnost tih šljemova u Naroni je moguća, ali nije isključena pretpostavka da su ti šljemovi dospjeli ondje kasnije u zemlju od 535. godine, tj. u slučaju da njih možda opredijelimo ranobizantskoj pripadnosti i s obzirom na njihove korisnike, o čemu raspravljamo u daljnjem razlaganju.

Vrlo je indikativna baš unutar grada Salone pojava šljema na 4 provjesla,¹¹⁹ kojemu doduše nedostaje čeonu obruč; šljem se ovdje po prvi puta reproducira u njegovom sadašnjem restauriranom stanju (tab. X, 2). Na svim provjeslima tog šljema zapaža se komplementarno punciran motiv ptice grabilice i ribe (tab. X, 2a),¹²⁰ kao na dva provjesla šljema iz okolice Batajnice (tab. IX, 1, 1a), a ta podudarnost u smislu istog simbola euharistije¹²¹ na provjeslima indicira izvjesnu radioničku srodnost obih ikonografski bliskih šljemova na 4 provjesla. Moglo bi se postaviti pitanje nije li šljem, nađen u Srijemu, dospio možda onamo iz Salone, gdje su, prema našoj prije iznesenoj pretpostavci, eventualno boravili majstori-specijalisti za izradbu takvih šljemova? Već prilikom prve objave šljema iz Salone upozorilo se na to da je taj nađen svakako *inter muros*, približno u sredini istočnog dijela grada (na evidentiranoj katastarskoj čestici) *in situ* u maloj ostavi, popraćen s nekoliko primjeraka novca Justinijana I kao i kopčom za pojas.¹²² Navedenu srebrnu kopču (s antropomorfnom obazinom na štitolikoj bazi trna) i pripadni srebrni jezičac (s monogramom LICINIUS) objavili smo opširno na drugom mjestu (ovdje tab. X, 3, 4), determinirajući ih, nakon detaljne analize, kao nesumnjivo ranobizantske proizvode tzv. mediteranske forme; taj rijedak i kvalitetan nalaz datirali smo oko ili nakon 600. godine,¹²³ dakle poslije justinijanskog novca i šljema, zgotovljenog u ovom slučaju, čini se, možda tek za justinijanskog a ne već za ostrogotskog vremena vlasti u Salonu. Šljem je mogao, dakako, biti i poslije u 6. stoljeću u upotrebi, pohranjen je, kao dragocjena imovina u smislu blaga u toj ostavi, s obzirom na pripadajuću kopču s jezičcem, u zemlju nakon 600. godine ili u ranom 7. stoljeću; *terminus post quem non* je 614. godina (u ranije vrijeme vladanja cara Heraklija I), tj. datum razaranja Salone u smislu kanoantičke urbane cjeline,¹²⁴ odnosno razaranja prouzrokovanog provala-

¹¹⁸ Poblize: N. Nodilo, o. c., 376 sqq., 383. — F. Šišić, o. c., 172 sq. — H. Wolfram, o. c., 417, 419, 425 sq.

¹¹⁹ Prva objava: B. Gabričević, o. c., 49 sq., fig. 2 (šljem tada nije bio restauriran, provjesla su sastavljena u zatečenom stanju). — Šljem je poslije restauriran u laboratorijskoj radionici Arheološkog muzeja u Zagrebu, cf. ovdje tab. X, 2.

¹²⁰ B. Gabričević, o. c., 49, fig. 1. — Cf. Z. Vinski, o. c., 16 sq., fig. 1, tab. VIII, 7.

¹²¹ Poblize R. Pirling, o. c., 477, n. 22 (s paralelama na šljemovima Montepagano, Krefeld-Gelepp).

¹²² Tako je to skrbno pribilježio F. Bulić početkom 20. stoljeća, cf. *isti*, *Bullettino arch. stor. dalm.*, XXXI, 1908, 164. — Cf. B. Gabričević, o. c., 50, n. 4—9 (Justinijanov novac, kako ga je prepoznao F. Bulić, *ibidem*, ne može se sada poblize odrediti u numizmatičkoj zbirci Arheološkog muzeja u Splitu). — Cf. n. 119.

¹²³ Z. Vinski, *Vjesnik arh. hist. dalm.*, LXIX, 1967 (1974), 46—49, tab. XLIV, 1, 2 (s nizom paralela iz literature).

¹²⁴ Z. Vinski, o. c., 46—49, tab. XLIV, 1, 2. — Za pad Salone 614. godine cf.: F. Bulić, *Bullettino arch. stor. dalm.* XXIX, 1906, 268—304. — F. Šišić, o. c., 232. — Pripominje se da je nedavno iznesena pretpostavka o mogućem nešto kasnijem datumu pada Salone, također za vremena vladanja cara Heraklija I, i to na osnovi do sada neobjavljene salonitanske ostave brončanog novca od Justinijana I do He-

ma Avara i Slavena. Donekle istovremeno sa šljemom u Saloni dospjeli su također u zemlju spominjani šljemovi u alamanskom groblju Gammertingen¹²⁵ i u franačkom pojedinačnom grobu Morken.¹²⁶

Ovdje se ne upuštamo podrobno u analizu složenog dekora na šljemovima;¹²⁷ među primjercima nađenim u Jugoslaviji, o kojima raspravljamo, ne smijemo mimoći zanimljive znamenice kršćanskog kulta uočljive na provjeslima (tab. VIII, 2) jednog od šljemova iz Narone, (tj. onog na 6 provjesla, vidi tab. VII, 3).¹²⁸ Dok nadalje čeonu obruč šljema na 4 provjesla iz Narone (tab. VII, 2, sl. 2)¹²⁹ prikazuje u nizu vinovu lozu s lišćem i grozdovima što ih zoblju ptice, čeonu obruč onog na 6 provjesla (tab. VIII, 1)¹³⁰ manifestira drugačiju ukrasnu kompoziciju, tj. niz izmijenično kružnih i rombičnih polja, poput medaljona, s variranim motivima. Treba dodati da je dekor čeonog obruča na tom šljemu identičan s onim na čeonu obruču stilski i radionički bliskog šljema (tab. VII, 1) iz groba u Baldenheimu,¹³¹ tj. tiješteni su po svoj prilici jednakom matricom. Postoje, naravno, još i druge analogije, pretežno prema uzorima i tradiciji kasnoantičko-kristijaniziranog Sredozemlja, što ih ne navodimo.

Peti nalaz šljema tipa Naronu/Baldenheim na teritoriju Jugoslavije potječe s antičkog urbanog naselja *Heraclea Lyncestis*, koje je postojalo do pred završetak 6. stoljeća, a čuva se u makedonskom gradiću Bitola, nije još objavljen i nije nam, nažalost, dostupan, pa ga ne možemo reproducirati; ono što smo saznali o šljemu pripočile su nam kolege koje su vidjele taj nalaz,¹³² otkriven je prije nekoliko godina pri iskopavanju Herakleje. Šljem je nađen prignječen i deformirano oštećen, navodno je na 4 provjesla. Ukrašen je prilično velikim medaljonima ranobizantskog biljega i posebice je zanimljiv zbog žigova novca Justinijana I utisnutih na šljemu. Baš u tom se pogledu on svakako razlikuje od sviju ostalih 25 do sada poznatih primjeraka, na kojima, koliko nam je poznato, uz svo bogatstvo njihova ikonografskog dekora, nedostaju žigovi novca. Bilo bi važno da

raklija I (godina kovanja najkasnijeg novca je 621/2. ili 625/6.); za podatak zahvaljujemo kolegi I. Maroviću (Split), cf. I. Marović, O godišnjici razorenja Solina, *Disputationes Salonitanae*, II (u tisku).

¹²⁵ J. W. Gröbels, o. c., 7—10, fig. 2—7, tab. I, IV—VI. — Cf. J. Eisner, o. c., 24, n. 102. — D. Hejčová, o. c., 58, n. 137. — Ovdje tab. XII, 1. — Također valja pripomenuti da se u groblju Gammertingen pojavljuju patvorine ranobizantskih triensa 6. stoljeća, i to: jedan primjerak, bliže neodrediv, kao *obolus* u grobu djevojčice, nadalje tri primjerka, prema Mauriciju Tiberiju (582—602), s ušicama, tj. nošena kao privjesci u ženskom grobu; taj novac je kažiput za datiranje, poblize cf. J. Werner, Münzdatierte austrasische Grabfunde etc., 1935, 90, 96 (s podacima i literaturom).

¹²⁶ K. Böhrer, o. c., 454. — Ovdje tab. XI, 2.

¹²⁷ O tome se na mahove raspravljalo u literaturi, cf. n. 53, 60, 69, ali nikada sveobuhvatno, cf. V. Bierbrauer, o. c., 197, n. 269a.

¹²⁸ Cf. n. 59. — C. List, o. c., 225 sq., tab. VI, 1—6, reproducirao je motive sa sviju 6 provjesla. — Ovdje prikazujemo samo 4 motiva (na tab. VIII, 2), jer se peti i šesti motiv ponavlja, motivi su: križ, stablo života, votivna kruna i ptica (golub); na tab. VIII, 2 vidljiv je ispod toga detalj s čeonog obruča, sravnj tab. VIII, 1.

¹²⁹ Cf. n. 58. — Vidi tab. VII, 2.

¹³⁰ Cf. n. 59. — Vidi tab. VII, 3.

¹³¹ Cf. n. 55. — Pomnivu usporedbu izvršio je već R. Henning, o. c., 19 sqq., 24 sqq., tab. III, 1a, 1b (Naronu), 2a, 2b (Baldenheim).

¹³² Šljem čuva Narodni muzej, Bitola. Za najsumarnije podatke o šljemu zahvaljujemo kolegama: D. Dimitrijević (Beograd), P. Petru (Ljubljana) i D. Rendić-Miočević (Zagreb). — O trajanju grada Herakleje do pred kraj 6. stoljeća cf. F. Papazoglu u publikaciji *Herakleja*, I, 1961, 26.

se prilikom objave heraklejskog nalaza nastoji determinirati podrijetlo spomenutih žigova utisnutih na šljemu, odnosno valja odrediti kovnicu novca u kojoj se žigosalo heraklejski nalaz šljema. Ispostavi li se da su žigovi iz iste kovnice, bio bi to kažiput za ubiciranje njegove, po našem mišljenju, ranobizantske radionice. Otvoreno je pitanje je li heraklejski nalaz stigao možda onamo s istočnojadranske obale?¹³³ Treba zacijelo istaknuti činjenicu da ondje na makedonskom tlu ranobizantske prefektуре Ilirik nema u 6. stoljeću, u justinijansko vrijeme, ikakve izrazite germanske prisutnosti.¹³⁴ Pojava kopče mediteranske forme s jezičcem, te justinijanskog novca uz šljem u Saloni i naročito pojava šljema s utisnutim justinijanskim žigovima novca u Herakleji su, po našoj tvrdnji, novi argumenti za dokaz o ranobizantsko-romanskom radioničkom podrijetlu šljemova tipa Naron/Baldenheim.

Sažmemo li našu dosadašnju interpretaciju problematike šljemova od rimsko-kasnoantičkog do justinijanskog vremena,¹³⁵ valja upozoriti na slijedeća zapažanja: već se na pojedinim rimsko-kasnoantičkim, paradnim, dijelom, raskošnim, tzv. gardijskim šljemovima,¹³⁶ npr. tipa Berkasovo,¹³⁷ razabire stanoviti iranski utjecaj. Isto vrijedi i za njihove nešto kasnije kasnoantičko-barbarizirane derivate (Naron, zapadna Evropa). Međutim, pravi šljemovi na provjesla nastali su preuzimanjem konstrukcije na 4 provjesla, svojstvene sasanidskom Iranu, ali u istočnorimskom Sredozemlju. Ondje u ranobizantskim oružarnim radionicama 5. i 6. stoljeća preuzeta je sasanidska shema s 4 provjesla proširena također na shemu s 6 provjesla, kako se to zorno može sagledati na spomenutim željeznim šljemovima iz koptskog Egipta za ranobizantske vlasti. Neovisno o njima postoji nešto mlađa tzv. istočna skupina željeznih šljemova, što smo ih mimogred naveli, jer oni konstrukcijski i tipološki odudaraju od šljemova ostalih skupina, pa i od šljema iz Sinja. Šljemovi tzv. zapadne skupine,

¹³³ O rimskim cestama iz dalmatinskih krajeva (dugo još u kasnijoj upotrebi), npr. do Dirahija, gdje je počela *via Egnatia* prema Carigradu itd., cf. ukratko F. Šišić, o. c., 121 sq., n. 39, 40 (sa starijom literaturom). — Sumarno o rimskim cestama na dalmatinskom tlu cf.: G. Alföldy, *Bevölkerung u. Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, 1965, 172. — I. Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji etc.*, 1974, passim. — *Isti, Godišnjak Akademije n. i umj. B. i H.* XV, 1977, 83—152. — M. Zaninović, *Materijali SADJ etc.*, XVII, 1980, 39—51.

¹³⁴ Toj našoj tvrdnji ne protivi se iznimni pojedinačan slučaj da se na balkanskom dardanijskom tlu npr. pojavio tirinški vojvoda Amalfrid (po majci ostrogotskog roda), i to u plaćeničkoj službi cara Justinijana I sredinom 6. stoljeća, ratujući odanle protiv Gepida; po opisu Prokopijevom boravio je Amalfrid tada u antičkom gradu Ulpijani itd., cf. Z. Vinski, *Vjesnik Arh. muzeja Zagreb*, 3. s. III 1968, 134, n. 163 (s literaturom). Pripominjemo da o Amalfridovom boravku možda i u Herakleji ne postaje ikakovi podaci.

¹³⁵ Nije utvrđeno kakve su šljemove nosile u 6. stoljeću, za Justinijanovog vremena, ranobizantske vojskovođe, moguće je da su to bili šljemovi tipa Naron/Baldenheim ili pak oni tzv. istočnog tipa kao na ranobizantskom srebrnom tanjuru blaga iz Isola Rizza (cf. n. 47, 48 s pripadnim tekstom), iako nije isključeno nađanje o trajanju upotrebe kasnoantičkih šljemova tipa Berkasovo (cf. n. 8—17), što međutim nije arheološki potvrđeno. U Carigradu je *galea caesaricia* bila vjerojatno kasnocarska donekle po tradiciji Konstantina Velikog (cf. n. 7, 19), poput raskošnog šljema s poznate zlatne medalje na kojoj se jasno razabiru s obje strane portreti cara Justinijana I (na poleđini na konju) u oklopu s nimbusom, dijademom, šljemom s perjanicom itd., cf. Z. Vinski, *Šitula*, 2, 1957, 19, n. 83 (s literaturom).

¹³⁶ Cf. n. 8.

¹³⁷ Cf. n. 9.

odnosno tipa Naron/Baldenheim, tj. oni na bakrena provjesla, ali u znatno većoj mjeri od njihovih sasanidskih prethodnika, predstavljaju specifično ukrašene proizvode, i to ranobizantsko-romanskih radionica; izrađivalo ih se, s obzirom na njihovu osebujnu ornamentiku i dekor, tj. ikonografsko obilježje, najvjerojatnije u ravenatsko-jadranskom krugu za postojanja italsko-ostrogotske države, također i nakon njezine propasti. Odanle su takvi šljemovi preneseni u vlasništvo germanskog vladajućeg sloja širom Evrope — kako se to manifestira na priloženoj karti rasprostiranja (sl. 3) — i to u smislu moći ili digniteta; dokazani su češće kao prilozi u zatvorenim grobnim cjelinama germanskih plemićkih ili kneževskih grobova, datiranih nesumnjivo tijekom 6. stoljeća, u Porajnju čak i apsolutnokronološkim pokazateljima, što pouzdano potvrđuje vrijeme uporabe šljemova tipa Naron/Baldenheim. Inače su oni, uz nekoliko slučajnih nalaza u rijekama, jezeru i močvari, brojnije evidentirani baš u kasnoantičkim naseljima u jadranskoj regiji Sredozemlja, jednom u njezinu balkanskom zaleđu i jednom na afričkoj obali Sredozemlja, približivši se prostorno Egiptu. Relativno su brojni u odnosu na doista rijetko sačuvane željezne šljemove na provjesla. Valja imati na umu činjenicu da je bakrena konstrukcija znatno otpornija na djelovanje većeg ili manjeg postotka vlage u zemlji od željezne konstrukcije, neposredno izložene procesu korodiranja (iznimku predstavlja vrlo suho pješćano tlo u Egiptu, nadalje ponekad povoljni uvjeti u antičkim ruševinama). Takve okolnosti uvjetovale su, uostalom, malobrojno pojavljivanje tzv. istočnog tipa željeznog šljema s lamelama ili bez njih, što je lako dokazati statističkim uspoređivanjem učestanosti nalaza šljemova dotičnih skupina. Pripominjemo usput da se u kršćanskom Bizantu nije, dakako, stavljalo priloge u grobove, pa su bizantski nalazi šljemova na užem bizantskom arealu teško dokučivi. U bizantskim pisanim izvorima opisi su šljemova uglavnom škrti i ne pružaju jasne podatke o njihovom izgledu i konstrukciji.

Pri završetku našeg razmatranja smatramo umjesnim ograničiti se isključivo na nova otkrića odgovarajućeg obrambenog oružja u Jugoslaviji. O nama nedostupnom neobjavljenom šljemu tipa Naron/Baldenheim (navodno na 4 provjesla), ukrašenom žigovima justinijanskog novca,¹³⁸ i to iz antičkog grada *Heraclea Lyncestis*, naveli smo toliko koliko se o njemu može reći, jer nam je uskraćena mogućnost da o tom šljemu pobliže raspravljamo. Pored njega valja ukazati na peti nalaz iz Vida, kod Metkovića, tj. iz antičkog grada *Naronae*,¹³⁹ od kojeg postoji samo oveći signifikantan fragment (tab. IV, 3), te na primjerak našeg polazišta, odnosno na nalaz šljema (tab. I, 1) iz Sinja, tj. antičkog kastela *Osinium*.¹⁴⁰ Naronski željezni krnji šljem (tab. IV, 3) izravno je usporediv sa željeznim šljemom na 4 provjesla iz Egipta (tab. IV, 1), datiranim u 5. stoljeće,¹⁴¹ jer i naronski ima poput onog iz Egipta hrbat na svoj trakastim provjeslima; on pripada — uz oba kasnoantička jednaka željezna šljema (tab. II, 3—5), svaki s po jednom tjemenom trakom, nađena također u Naroni¹⁴² — najvjero-

¹³⁸ Cf. n. 132.

¹³⁹ Cf. n. 39. — O Naroni cf.: *C. Patsch, o. c., passim.* — *J. J. Wilkes, o. c., passim.* — *N. Cambi, o. c.,* 125—148.

¹⁴⁰ Cf. n. 1 i pripadni tekst.

¹⁴¹ Cf. n. 37.

¹⁴² Cf. n. 20, 21.

jatnije 5. stoljeću, tj. radi se o oružarskim proizvodima barbarizirane kasne antike na Sredozemlju. Već je prije rečeno da navedeni krnji šljem iz Narone (tab. IV, 3) nema, koliko nam je poznato, za sada paralela u Evropi.

Primjerak našeg polazišta, odnosno sinjski nalaz želznog šljema (tab. I, 1) pak je po svojem obličju i konstrukciji bliži šljemovima na bakrena provjesla, tj. tipa Narona/Baldenheim, premda su ovim potonjima njihova bakrena provjesla, poput obrnutog slova »T«, te čeonu obruč raskošno ukrašeni, što sve nedostaje jednostavnom, odnosno neukrašenom sinjskom šljemu, u osnovi ipak konstruiranom po takvoj shemi. Provjesla sinjskog šljema s hrptom na provjeslima i sa zakovicama, očigledno su uža od provjesla željeznih šljemova iz Egipta (tab. IV, 1, 2),¹⁴³ pa i od provjesla krnjeg šljema iz Narone (tab. IV, 3); isto vrijedi i za čeonu obruč, odnosno sinjski šljem ne potječe iz istih ni iz strogo istovremenih ranobizantskih radionica, koje su izrađivale šljemove nađene u Egiptu kao i krnje ušćuvan šljem iz Narone. Smatramo da je šljem s padine kastela *Osinium* (tab. I, 1) u izvjesnom smislu odsjev, tj. »skroman srodnik« raskošnih šljemova tipa Narona/Baldenheim. Tvrdimo da je sinjski šljem ranobizantske radioničke pripadnosti, bio je po svoj prilici nekada u ranobizantskoj upotrebi u 6. stoljeću, najvjerojatnije za justinijanskog vremena, kao npr. i jedva poznat ranobizantski umbo (tab. XIV, 3) štita 6. stoljeća s nalazišta Breza u Bosni; taj, naime, nije germanski, kako se to brzopleto navodi u Sarajevu,¹⁴⁴ pa zaslužuje, kao slučajan trag justinijanskog obrambenog oružja, veću pažnju od one koju mu se do danas posvetilo. Možda je potrebno još jednom napomenuti da provjesla sinjskog šljema nisu izravno usporediva s onima na krnjem šljemu iz Narone, *nota bene* starijem od sinjskog primjerka, a pogotovo nisu usporediva sa širokim unakrsnim trakama bez zakovica na barbarizirano-kasnoantičkim željeznim šljemovima u zapadnoj Evropi, iz franačkih grobova Mainz-Bretzenheim i Trivières (tab. II, 6),¹⁴⁵ datiranih poslije 500. godine. Šljem s padine kastela *Osinium* (tab. I, 1) izuzetno je rijedak nalaz, te predstavlja, po našoj evidenciji, za sada jedini sačuvani željezni šljem na provjesla u Evropi justinijanskog vremena. Pojava tog šljema u Sinju, tj. u neposrednom zaleđu istočnojadranske obale, nije po svoj prilici slučajna, jer valja imati na umu da je radionički krug njemu konstrukcijski srodnih šljemova tipa Narona/Baldenheim udomaćen u ravenatsko-sjevernojadranskoj zoni Sredozemlja.

EKSKURS

Umbo (tab. XIV, 3, mj. cca 1:2), od željeza, dijelom oštećen, ima oplatu od ukrašenog nekad posrebnog bakra, centralni izbojak sa zakovicom na vrhu, te dva niza srebrnih ispupčenja, dekor oplate je kasnoantičkog obilježja (ornamenti trokuta i krljušti svojstveni su šljemovima tipa Narona/Baldenheim). On tipološki pripada 6. stoljeću, ali po dekoru odudara od germanskih umba, jer je ranobizantski (o bizantskom obilježju nekolicine umba u langobardskoj Italiji, npr. s nalazišta Nocera Umbra, grobovi 1 i 5, te Testona, bez broja groba, *cf. O. v. Hessen, Die langobar-*

¹⁴³ Cf. n. 35, 36.

¹⁴⁴ Cf. ovdje u tekstu ekskurs.

¹⁴⁵ Cf. n. 23, 24.

dischen Funde aus dem Gräberfeld von Testona etc., 1971, 23, n. 73, 74). Taj umbo štita (čuva ga Zemaljski muzej, Sarajevo) otkriven je u bazilici II kasnoantičkog nalazišta Breza (kod Visokog u Bosni), razrušenoj u požaru, i to u sloju gareži od drvene konstrukcije, zajedno s kosturom čovjeka nastradalog u požaru; za podatke o okolnostima nalaza i kratku objavu umba cf. Đ. Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, 1972, 73, fig. 60. Đ. Basler, *ibidem*, točno je datirao umbo u 6. stoljeće, ali s netočnom atribucijom kao germanski, čini se pod utjecajem pogrešnog pripisivanja umba i bazilike II u Brezi Ostrogotima, cf. N. Miletić u publikaciji *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine etc.*, 1966, 368 sq. — Na ranobizantski značaj umba u Brezi upozorili smo po prvi puta 1968. godine, cf. Z. Vinski u publikaciji *Simpozijum, Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slovena etc.*, *Centar za balkanološka ispitivanja*, knj. 4 etc., 1969, 185, n. 76. — Već znatno prije se, doduše, nastojalo u Sarajevu, bez lingvističnog dokaza, povezati baziliku II u Brezi s Gotima (cf. G. Čremošnik, D. Sergejevski, *Novitates Musei Saraevensis*, 9, 1930, 1—9), ponajviše zbog natpisa runama na polustupiću u bazilici, međutim futhark natpisa nije istočnogermanski, pa ne može biti gotski, već je zapadnogermanski, tj. možda alamanski, kako to tvrde stručnjaci H. Arntz, H. Zeiss, *Die einheimischen Runendenkmäler des Festlandes etc.*, 1939, 143—154, 457, tab. VII a (sa starijom literaturom). — Cf. H. Arntz, *Handbuch der Runenkunde*, 1944, 65 sqq., 119 sq., fig. 29 (rune su vjerojatno alamanske, oko 520. godine). — Alamansku atribuciju runa prihvatio je D. Sergejevski u publikaciji *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, 1955, 106; međutim 11 godina kasnije vraća se N. Miletić, *ibidem*, na lingvistički pogrešno gotiziranje runa u Brezi, što je i dalje naivnom upornošću ponavljala, cf. N. Miletić u publikaciji *Problemi seobe naroda u Karpatskoj kotlini etc.*, 1976 (1978), 99, n. 6, fig. 3. — Poznati lingvist i stručnjak za rune, W. Krause (Göttingen), bavio se nekoliko puta runama iz Breze, on isključuje mogućnost da bi one bile gotske, obilježava ih kao južnogermanske po tipu i pripisuje ih (po jeziku zapadnogermanskim) Langobardima, koji su u bizantskoj službi možda sredinom 6. stoljeća u kasnoantičkoj crkvi usput uparali futhark, njegov sadržaj je črćkanje bez određivog smisla, poblize o tome cf.: W. Krause, *Runeninschriften im älteren Futhark etc.*, 1937, 435 sq., fig. 8. — *Isti*, *Die Runeninschriften im älteren Futhark etc.*, (2. izd.), I, 1966, 19 sq., II, tab. 4. — *Isti*, *Runen etc.*, 1970, 50 sq. — Za kritički osvrt na stanje istraživanja o Brezi cf. I. Nikolajević, *Zbornik radova Vizantol. inst.*, X, 1967, 100 sqq. — O kasnoantičkim bazilikama I i II u Brezi cf. Đ. Basler, *o. c.*, 70—73. — O antičkom nalazištu Breza, tj. *Hedum castellum Daesitiatum*, cf.: G. Alföldy, *o. c.*, 53, 172. — J. J. Wilkes, *o. c.*, 170 sq., 276, 356, 425, 433, 453. — Postoji pretpostavka glede bazilike II u Brezi da to nije bila crkva, već *aula regia* (pismeno saopćenje Đ. Basler, Sarajevo).

EIN VÖLKERWANDERUNGSZEITLICHER HELM AUS SINJ

Im Heimatmuseum des Städtchens Sinj (dalmatisches Binnenland, Kroatien) verwahrt man einen Eisenhelm, gefunden durch Zufall bei Erdarbeiten 1965 am Südwestabhang des Hügels worauf sich die Festung von Sinj befindet und woselbst das einstige antike Kastell *Osinium* zu lokalisieren ist (Anm. 1). Der beschädigte Helm wurde danach im Archäologischen Museum in Zagreb konserviert und restauriert.

Fundbeschreibung: Helm (Taf. I, 1, M. etwa 1:2) gänzlich aus Eisen, etwa leicht keglicher Form; sonstige Kennzeichen: Vierspangenschema-Konstruktion, Spangen mit Mittelgrat vernietet oben an der oval-konvexen Scheitelplatte, unten an dem schmalen Stirnreif, Zwischenplatten gleichfalls vernietet; Wangenklappen zumeist rekonstruiert. Keinerlei Zierspuren vorhanden. Innerhalb des Helmes ist kaum Lederfutter aber vielleicht ein Lederkappchen voraussetzbar. Massangaben: Helmhöhe = 17,5 cm, Durchmesser im Stirnreif = 21 x 18 cm, Wangenklappenhöhe = 11,7 cm.

Der Stand der Forschung bezugnehmend auf spätantike und frühmittelalterliche Helme erheischt räumlich und typologisch weitgespannte Berücksichtigung entsprechender Abwehrwaffen, weil man den seltenen Helmfund von Sinj keineswegs regional beurteilen kann. Dazu mangelt es an unmittelbar verwandten Vergleichsfunden von Eisenhelmen. Übersichtlichkeitshalber soll der einschlägige Helmfundstoff zumindest skizzenhaft gruppenweise berücksichtigt werden. Grössere Beachtung wird der dem Helm von Sinj konstruktionsmässig näherstehenden Helmgruppe gezollt.

Mit der Spätantike beginnend, die bekanntlich einen umfangreichen Fundbestand an Helmen verschiedenen Gepräges hinterlassen hat, verweist Vf. auf eine Auswahl von Exemplaren mit Bändern und Spangen (Anm. 2—5, z. B. Taf. III, 1). In der späten Kaiserzeit übernahm das römische Heerwesen aus dem mittelöstlichen Vorderasien verschiedene iranische Beeinflussungen, erkennbar z. B. an der Gestaltung sowohl der anspruchslosen Helmgebilde als auch der prächtigen Gardehelme, je mit zweiteiliger Konstruktion der eisernen Helmkalotte (Anm. 6—8). Als Paradigma gelten die beiden kostbaren Gardehelme von Berkasovo (Taf. II, 1, 2) in Syrmien (Anm. 9), wobei noch eine Anzahl von typologischen Gegenständen aufgezählt werden (Anm. 10—17). Mutmasslich dürfte man die Helmwerkstätten für die pannonischen Funde (z. B. Taf. II, 1, 2) in den antiken Städten *Sirmium* oder *Siscia* des 4. Jahrhunderts voraussetzen (Anm. 18). Besonderes Augenmerk verdienen zwei langher bekannte unverzierte Eisenhelme von der dalmatinischen Fundstätte Vid bei Metković, bzw. aus der antiken Stadt *Narona* (Anm. 19—21, Taf. II, 3—5), beide identischen Exemplare (zweiteilige Helmkalotte, breites Scheitelband und Stirnband, Niete, Taf. II, 5 ehemaliger Zustand, Tab. II, 3, 4, heutiger Zustand) sind wohl als oströmische Weiterbildung des 5. Jahrhunderts der vorerwähnten Helmgruppe zu beurteilen. Einigermaßen artverwandt sind noch zwei unverzierte Eisenhelme einzubeziehen, einst mit Lederbelag, jedoch mit je zwei gekreuzten Bändern, allerdings aus fränkischen Reihengräbern von Mainz-Bretzenheim (Anm. 23) und Trivières (Anm. 24, Taf. II, 6), die nach 500 zu datieren sind. Gekreuzte Bänder an Helmen gehen vermutlich auf konstantinische Helmtradition zurück (Anm. 22).

Recht bedeutungsvoll ist der vorislamische Iran der Sassanidenzeit, der am Euphrat an das oströmische Reich grenzte; eben auf sassanidischem Gebiet waren schon im 4. Jahrhundert Helme beheimatet, deren Konstruktion bereits echtes Vierspangenschema aufweist (Eisen, Bronze, Kupfer usw., Kugelniete). Vf. führt einige Exemplare gemäss der Literatur (Anm. 26—32) an, eigens die Helme aus der Region Amlasch und vom Fundort Ninive-Kujundschi (Anm. 28, 29, Taf. III, 2, 3). Es handelt sich um Vorläufer der europäischen Spangenhelme, die später besprochen werden sollen.

Aus dem vorislamischen, d. h. spätantik-frühbyzantinischen also koptischen Ägypten verweist Vf. auf zwei wichtige Funde augenscheinlich iranisch beeinflusster eiserner Spangenhelme (unverziert, Niete), die im trockenen Wüstensand gut konserviert blieben. Der eine ohne erhaltenem ägyptischen Fundort (Anm. 35, Taf.

IV, 1) hat 4 Spangen, der andere vom Fundort Dêr-el-Medjneh (Anm. 36, Taf. IV, 2) jedoch 6 Spangen. Es sind das Erzeugnisse oströmischer Werkstätten am Mittelmeer, die das Vierspangenschema auch auf sechs Spangen erweitert haben dürften. Die beiden ägyptischen Helmfunde sind als Hinterlassenschaft von Offizieren der frühbyzantinischen Besatzungsmacht des 5. Jahrhundert deutbar (Anm. 37). Als bislang einzige Entsprechung in Europa führt Vf. den Neufund eines fragmentierten eisernen Spangenhelms (unverziert, Nieten), ebenfalls aus *Narona* (Grabung 1971, N. Cambi, Split) an (Anm. 39, Taf. IV, 3, M. etwa 1:2) der ehemals wohl 4 Spangen gehabt hat. Er stimmt durchaus mit dem Vierspangen-Exemplar aus Ägypten überein und ist offensichtlich mit ihm werkstattverwandt, bzw. zweifellos zeitgleich.

Es folgen als konstruktionsmässige Abweichung Hinweise zur anders gearteten Helmgruppe vom sog. östlichen Typ, die offenbar jünger ist, bzw. dem 6.—7. Jahrhundert angehört (Anm. 40—52). Diese unverzierten Eisenhelme bestehen aus zahlreichen schmalen entweder umflochtenen oder umnähten Spangen, öfters sind sie mit Lamellen bedeckt (Anm. 40). Ihr Ursprung ist im Turkestan zu suchen (Anm. 41, Taf. V, 1), sie kamen über den Pontus (Fundort Kertsch, Katakombengrab, 6. Jahrhundert, Anm. 42, Taf. V, 2, 3), vermutlich durch Vermittlung der Awaren (Anm. 43), ungefähr \pm 600 in germanische Benützung (z. B. spätgedidischer Fundort Band, Siebenbürgen, frühes 7. Jahrhundert, Anm. 44, Abb. 1). Entsprechende Helme sind in Italien (Anm. 45—47) bei den Langobarden eindeutig belegt (Gräberfelder Castel Trosino, Nocera Umbra, Anm. 50, sowie die berühmte Agilulf-Platte von Val di Nievole, Anm. 51, Taf. VI, 1, 1a), um von dort aus nördlich der Alpen zu den Alamannen zu gelangen (Lamellenhelm, Fundort Niederstotzingen, Württemberg, 7. Jahrhundert, Anm. 52, Taf. VI, 2). Anschliessend weist Vf. auf einen bislang unbekanntem beschädigten eisernen Lamellenhelm aus Jugoslawien hin, es ist dies ein Flussfund vom Fundort Legrad-Šoderica (Anm. 52a, Taf. XV, 1, 1a, M. etwa 1:2), vom rechten Drau in Kroatien. Das Exemplar müsste konserviert und rekonstruiert werden. Bezugnehmend auf die historischen Möglichkeiten und auf die Situation des Fundortes auf südwestpannonischem Gebiet, vermutet Vf. dass dieser Helm aus der Drau im vorgerückten 6. Jahrhundert entweder in langobardischer oder vielleicht in frühawarischer Benützung gewesen sein dürfte.

Erst hernach beschäftigt sich Vf. ausführlicher mit der für die Völkerwanderungszeit Europas bedeutungsvollen Helmgruppe vom sog. westlichen Typ, bekannt als Helmtyp Baldenheim (Anm. 54, 55, 60), dessen Eigentümlichkeiten genietete vergoldete Kupferspangen vom Vierspangen- oder vom Sechsspangenschema (Halbkugelnieten), mit eisernen Zwischenplatten und mit vergoldetem kupferblechüberzogenen eisernen Stirnreif, sowie spezifische ornamentale und figürliche Ziermotive sind. Namengebend ist der Fundort Baldenheim (Anm. 54, 55, Helm Taf. VII, 1), obwohl schon damals (1901/2) aus *Narona* (Anm. 57) 2 typische Helme, einer mit 4 Spangen (Anm. 58, Taf. VII, 2), der andere mit 6 Spangen (Anm. 59, Taf. VII, 3), entdeckt waren. Berechtigter für die Namengebung wäre der Fundort Vid, bzw. *Narona* gewesen, da jedoch aus *Narona* auch 3 andersartige Helme vorliegen (bereits angeführt, vgl. Taf. II, 3—5, Taf. IV, 3), benennt Vf. diese Helmgruppe folgerichtiger Typ *Narona/Baldenheim*. Von einer Auswahl einschlägiger Literatur (Anm. 53) ausgehend, verweist Vf. auf die komplexe Frage der Herkunft des Helmtyps *Narona/Baldenheim* — in Beziehung zu vorangestellten Helmgruppen — sowie auf dessen Konstruktion und auf seine dekorativ-ikonographischen Ziermerkmale, wozu eine Anzahl von Helmen als Vergleichsfunde nebst einigen Zierdetails abgebildet werden (vgl. Taf. VII—XIV, Abb. 2) In der Zusammenfassung wird davon Abstand genommen ebendiese Ausführungen zu rekapitulieren, da sie der ausländischen Fachwelt ausreichend bekannt sind.

Ob die Helme mit 4 Spangen geringfügig älter von denen mit 6 Spangen sind, wie manchmal vermutet wird (Anm. 63), lässt sich kaum entscheiden. Allenfalls befinden sich die Fundorte der vierspangigen Exemplare in Europa durchschnittlich südlicher von den sechsspangigen. Deutlich ist das aus der Verbreitungskarte (Abb. 3) der Helme von Typ *Narona/Baldenheim* ersichtlich, die Vf. nach dem bi-

slang neuesten Befundstand (Anm. 112) vorlegt, allerdings mit Richtigstellung der Kartierungen bei Pirling und Bierbrauer (Anm. 112), betreffs den Fundort Szentes-Berekhát (3 Helmfragmente von 1 Exemplar nach Bóna, hier nach dessen Rekonstruktion abgebildet Taf. IX, 2). Der fundstatistische Kommentar ergibt folgende Angaben: Insgesamt zählt man jetzt 26 Helme von 23 Fundorten, davon in Europa 24 Exemplare von 22 Fundorten, dann 1 Exemplar ohne erhaltenem europäischen Fundort, weiter 1 Exemplar vom Fundort an der afrikanischen Mittelmeerküste; 23 Helme sind einigermassen unversehrt, 3 sind fragmentiert; 10 Helme haben vierspangiges und 13 Helme sechsspangiges Gerüst.

Als mutmassliches Werkstattszentrum der Helme vom Typ Narona/Baldenheim gilt in der Forschung (Anm. 53, 64, 69) der mit koptischen dekorativen Motiven infiltrierte frühbyzantinisch-norditalische Kreis, eigens die spätantike Metropole *Ravenna* zur Ostgotenzeit; wobei Vf. vielleicht auch die antike dalmatinische Hauptstadt *Salona* als denkmöglich berücksichtigt, schon wegen ihrer regen transadriatischen Verbindungen mit dem Hafen von Ravenna (Anm. 65). Solche Helme erzeugten, nach ursprünglich sassanidischem, bzw. mittelmeerländisch-ostromischem Schema, d. h. nach frühbyzantinischer Tradition, eigentlich romanische Meister-Spezialisten (Anm. 66), ungefähr im Laufe eines Jahrhunderts, etwa vom ausgehenden 5. bis in das fortgeschrittene 6. Jahrhundert, also zur Regierungszeit Theoderichs des Grossen und seiner Nachfolger (Anm. 67), aber auch etwas später, zumindest zur Regierungszeit Justinians I. und eventuell Justins II. (Anm. 68). Ob die romanischen Meister-Spezialisten ambulant etwa das Rheinland besucht haben (Anm. 70) bleibt ungewiss. Aus der oberitalisch-ravennatischen Region, am Gestade der Adria, gelangten Helme vom Typ Narona/Baldenheim innerhalb des europäischen Festlandes in Benutzung der germanischen herrschenden Schicht; als beigelegte Würdensymbole findet man sie in Adels- oder Fürstengräbern des 6. Jahrhunderts, bei Alamannen (Anm. 80—82, Taf. XII, 1, 2, VII, 1), Franken (Anm. 83—85, Taf. X, 1, XI, 1, 2), Thüringern (Anm. 86, Taf. XI, 3), ausnahmsweise einmal bei (pannonischen) Langobarden (Anm. 87, Taf. XI, 4), sowie bei den Gepiden (Anm. 78, 79, Taf. IX, 1, 2). Oboli enthalten drei der angeführten fränkischen Adels- bzw. Fürstengräber im Rheinland, es sind das frühbyzantinische Solidi des späten 5., des beginnenden 6. und des späten 6. Jahrhunderts (Anm. 88—90), die zusätzlich absolutchronologisch zu bewerten sind. Im Siedlungsgebiet der Burgunder gibt es Helme als Gewässerfunde (Anm. 91—94, Taf. XII, 3—5, XIII, 1). In Italien fehlen, mangels ostgotischer beigabeführender Männergräber, entsprechende Grabfunde (Anm. 71), also wo man sie am ehesten erwarten würde (Anm. 72). Immerhin sind formähnliche Helmabbildungen auf Münzportraits Totilas (Baduila) vorhanden (Anm. 73—75, Taf. XI, 5), desgleichen auf westgotischen Münzen Hispaniens (Anm. 76).

Lediglich im Süden Europas sind Helme vom Typ Narona/Baldenheim in antiken Siedlungen zumeist am adriatischen, bzw. adriatischen Mittelmeer feststellbar. Diese Tatsache ist bestimmt kein Zufall. Der Fundbestand ist wie folgt: An der ostadriatischen Küste Jugoslawiens 3 Helme eigens in den urbanen Siedlungen von *Narona* (Anm. 58, 59) und *Salona* (Anm. 102, 119, 120) — worauf Vf. in den folgenden Erörterungen zurückkommen wird — ausserdem in den westadriatischen Gegenden Italiens 2 Helme und eine Wangenklappe von 3 Fundorten: Torricella Peligna, Siedlung (Anm. 103, Taf. XIII, 5), Montepagano, Depot (Anm. 104, Taf. XIV, 2) und Frasassi, Ort der Schlacht von 552 (Anm. 105). Das Exemplar von Montepagano ist als das ikonographisch prächtigste im Mittelmeerraum hervorzuheben. Unerwarteterweise ist noch der Helm (mit Brandspuren) aus der urbanen Siedlung *Leptis magna* (Anm. 107, Taf. XIV, 1), an der nordafrikanischen Mittelmeerküste Tripolitaniens (Lybiens), zu berücksichtigen. Die italischen Helmfunde beurteilt man als ostgotenzeitlich, der nordafrikanische war vielleicht in wandalischer Benützung (Anm. 108) oder er ist als ein Zeugnis der Wiedereroberung Tripolitaniens zur Zeit Justinians I. deutbar (Anm. 109, 110).

Aus Jugoslawien sind bisher 5 Exemplare von 4 Fundorten zu vermerken, davon nur 1 Exemplar als Grabfund — *nota bene* der südlichste Spangenhelmgrabfund in Europa — vom pannischen Fundort aus der Umgebung von Batajnica (Anm. 78,

114, Taf. IX, 1, 1a) in Syrmien; das adelige Reiterkriegergrab ist gepidisch, wie das die Beifunde (eigens stempelverzierte Keramik) bezeugen und ist vermutlich als Folgeerscheinung der Katastrophe König Kunimundus von 567 zu beurteilen. In gepidischem Besitz gelangte der Helm möglicherweise aus der benachbarten antiken Stadt *Sirmium*, die bis 535 Sitz der ostgotischen Verwaltung der *Pannonia Sirmiensis* war (Anm. 115). Die übrigen 4 Exemplare von 3 geographisch balkanischen Fundorten gehören durchwegs antiken urbanen Siedlungen an, die Vf. nun anführt:

a) *Narona* (Vid bei Metković, Dalmatien), zwei schon erwähnte, sonst in der Literatur öfters berücksichtigte Spangenhelme, untereinander verschieden, das 1901 entdeckte Exemplar (Anm. 58, Taf. VII, 2) ist vierspangig, seinen Stirnreif schmücken typische Weintrauben- und Taubenmotive (Abb. 2); das 1902 entdeckte sechsspangige Exemplar (Anm. 59, Taf. VII, 3), mit ikonographisch symptomatischen Symbolen an den Spangen (Anm. 128, Taf. VIII, 2), hat am Stirnreif matrizengleiches Ziermuster (Taf. VIII, 1) mit demjenigen des Baldenheimer Helmes (Anm. 131, Taf. VII, 1), sowie werkstattverwandte Beziehungen zum Helm von Montepagano (Taf. XIV, 2) und zu einigen anderen Helmfunden (Anm. 106). Beide Exemplare von *Narona* sind wohl als ostgotenzeitlich anzusprechen, also in Dalmatien gegebenenfalls kaum jünger vom Ausbruch des langjährigen Krieges Justinians I. gegen die Ostgoten (Anm. 118), obzwar sie möglicherweise doch etwas später von 535 in die Erde gelangt sein könnten, falls man ihre frühbyzantinische Zugehörigkeit hinsichtlich auf ihre etwaigen Benützer als entscheidend beurteilen würde. Diesbezügliche Erörterungen folgen im weiteren Kontext.

b) *Salona* (bei Split, Dalmatien), innerhalb des östlichen Teiles der antiken urbanen Ruinen in einem kleinen Depot *in situ* entdeckter vierspangiger Helm (Anm. 119), jetzt restauriert (Taf. X, 2), ohne erhaltenem Stirnreif. Seine 4 Spangen kennzeichnet das als Symbol der Eucharistie deutbare eingepunzte Raubvogel-Fischmotiv (Anm. 120, 121, Taf. X, 2a), etwa entsprechend demjenigen an 2 Spangen des Helmes aus der Umgebung von Batajnica (Taf. IX, 1a), das mitunter noch an anderen Helmen ersichtlich ist (Anm. 121). Es ist fraglich ob der salonitanische Helm ostgotenzeitlich ist, wegen seiner Fundvergesellschaftung ist er vermutlich geringfügig später anzusetzen. Abgesehen vom Spangenhelm enthielt das Depot auch etliche Münzen Justinians I. (Anm. 122), sowie eine vom Vf. andernorts ausführlich bekanntgegebene, an und für sich seltene Silberschnalle und eine ihr zugehörige silberne Riemenzunge mit LICINIUS-Monogramm (Taf. X, 3, 4), d. h. frühbyzantinisches Kunsthandwerk mediterraner Form, das allerdings um 600 zu datieren ist (Anm. 123). Entsprechend dem letztgenannten jüngsten Fund ist die Vergrabungszeit dieses salonitanischen Depots höchstwahrscheinlich das Jahr 614, also das Datum der Zerstörung der antiken Stadt *Salona* (Anm. 124), verursacht von awarischen und slawischen Eroberern; ein bisher unbekanntes Münzdepot aus *Salona* (Bronzemünzen von Justinian I. bis Heraclius I., Prägezeit der jüngsten Münze 621/2 oder 625/6) schliesst ein etwas späteres Zerstörungsdatum nicht aus (Anm. 124). Ungefähr zur gleichen Zeit wie der Helm von *Salona* gelangten wohl die Helme aus dem Fürstengrab im Gräberfeld von Gammertingen (Anm. 125) und aus dem vereinzelt Adelsgrab von Morken (Anm. 126) in die Erde.

c) *Heraclea Lyncestis* (bei Bitola, Makedonien), bei Grabungen der etwa bis Ende des 6. Jahrhunderts bestehenden antiken Stadt entdeckte man vor einigen Jahren die gequetschte Helmrüine eines angeblich vierspangigen Spangenhelms (Verbleib Museum Bitola), bisher unveröffentlicht und dem Vf. nicht zugänglich; verfügbare Angaben dazu verdankt Vf. Fachkollegen (Anm. 132), die den beschädigten Helmfund besichtigen durften. Die Zierkennzeichen dieses Helmes sind ziemlich grosse Medaillons frühbyzantinischer Formgebung und eigens eingeprägte Münzstempel Justinians I., wobei Vf. hinzufügt, dass die letztgenannten Ziergebilde (Münzstempel) bislang als einmalige Erscheinung an Spangenhelmen vorliegen. Gelegentlich der künftigen Veröffentlichung sollte man danach trachten die Münzprägestätte der Justinian-Münzstempelabdrucke zu ermitteln, um vielleicht dadurch, falls sich nur eine Münzprägestätte feststellen lassen würde, die wohl frühbyzantinische

Helmwerkstätte möglicherweise zu lokalisieren. Ob dieser Helm etwa von der Ostadriaküste (Anm. 133) nach Makedonien gelangte, bleibt einstweilen eine offene Frage. Jedenfalls sei auf die Tatsache hingewiesen, dass es dort auf makedonischem Boden der frühbyzantinischen Praefektur *Illyricum* im 6. Jahrhundert, zur Justinianzeit, keinerlei wesentliche germanische Anwesenheit gegeben hat (der Sonderfall des Söldners Amalfried ist nur für die antike Stadt *Ulpiana* bezeugt, vgl. Anm. 134). Die Helmfunde von *Salona* und besonders von *Heraclea Lyncestis* ergeben neue Argumente zur frühbyzantinisch-romanischen werkstattlichen Herkunft der Helme vom Typ *Narona/Baldenheim*.

Bezugnehmend auf das zahlenmässige Vorkommen von frühmittelalterlichen Helmen soll nicht unerwähnt bleiben, dass im zumeist mehr oder weniger nassen Erdreich die Helme mit Kupferspangengerüst widerstandsfähiger sind, bzw. sich deswegen relativ öfters erhalten haben als dem Korrosionsprozess unmittelbar ausgesetzte eiserne Helmgerüste. Als Ausnahmefall gilt der trockene Wüstensand Ägyptens, desgleichen mitunter günstige Fundverhältnisse im Bauschutt antiker Siedlungsstätten. Entsprechende Feststellungen betreffs Vorkommen von Helmen sind, z. B. bei einer statistischen Gegenüberstellung der westlichen Spangenhelme zu den sehr seltenen eisernen Spangenhelmen, sowie zu den östlichen Lamellenhelmen, mühelos unter Beweis zu stellen.

Abschliessend kommt Vf. auf die bereits angeführten neuentdeckten einschlägigen Abwehrwaffenfunde in Jugoslawien nochmals zurück. Abgesehen von der oben angedeuteten Besonderheit des unveröffentlichten und leider nicht zugänglichen Kupferspangenhelms aus *Heraclea Lyncestis*, ist das der fragmentierte Neufund des fünften in *Narona* festgestellten Helmexemplars und der eingangs veröffentlichte Helm von Sinj. Hierzu noch etliche Schlussbetrachtungen: Indessen die altbekannten beiden identischen Eisenhelme (Taf. II, 3—5) von *Narona*, jeder mit 1 Scheitelband, aus dem 5. Jahrhundert als spätantik-ost-römisch gelten, ist der etwa zeitgleiche fragmentierte Eisenhelm-Neufund (Taf. IV, 3), einst mit 4 Spangen, auch aus *Narona*, bis jetzt einzig in Europa, werkstattmässig mit einem (Taf. IV, 1) von den beiden in Ägypten gefundenen eisernen Spangenhelmen zweifellos eng verbunden. Als Ausgangspunkt zu den dargebotenen Betrachtungen gilt der vom Vf. vorgelegte Eisenhelm von Sinj (Taf. I, 1), der jedoch anders geformt ist als der vorerwähnte naronitanische Neufund, so sind seine 4 Spangen und der Stirnreif bedeutend schmaler, bzw. der Helm von Sinj gehört weder ebensolchen noch gleichzeitigen oströmischen, d. h. frühbyzantinischen Werkstätten des 5. Jahrhunderts an. Das Konstruktionsgerüst des Exemplars von Sinj entspricht eher demjenigen der Helme vom Typ *Narona/Baldenheim*, obwohl sich der Metallbestand und die Form seiner Spangen, sowie seines Stirnreifs, abgesehen von seiner ziemlichen Einfachheit, offenbar recht deutlich von der prunkvollen Gruppe der eigenartig reichverzierten Helmgruppe vom Typ *Narona/Baldenheim* abhebt. Nichtsdestoweniger beurteilt Vf. den Helmfund von Sinj gewissermassen als Widerschein, d. h. als »bescheidenen Verwandten« der *Narona/Baldenheimer* Helmgruppe, die, nach dem bisherigen Stand der Forschung, in der ravennatisch-adriatischen Region werkstattmässig beheimatet ist. Das im adriannahen dalmatinischen Binnenland entdeckte Exemplar von Sinj (Kastell *Osinium*) ist, nach Meinung des Vf., ein frühbyzantinisches Erzeugnis des 6. Jahrhunderts, vermutlich war es in frühbyzantinischer Benützung, höchstwahrscheinlich gehört es der Justinianzeit an. Ebenso ist der in Sarajevo verkannte, bzw. nicht germanische sondern frühbyzantinische Umbo (Taf. XIV, 3, M. etwa 1:2) von Breza (*Hedum castellum Daesitiatum*) — vgl. den Exkurs — wohl justinianzeitlich. Damals gelangte also der nun veröffentlichte Helm (Taf. I, 1) in das dalmatinische Kastell *Osinium* und er repräsentiert einstweilen — soweit das Vf. beurteilen kann — den bislang einzigen erhaltenen eisernen Spangenhelm des 6. Jahrhunderts in Europa. — Zubemerkung: Der reproduzierte Fundstoff ist bereits in der Fachliteratur grösstenteils veröffentlicht, somit wurde von Massstabsangaben Abstand genommen, bis auf nicht bekannte Funde (Sinj, Helm und Legrad-Soderica, Helm), bzw. auf ungenügend veröffentlichte Funde (Vid/Narona, Helmfragment und Breza, Umbo), wozu Massstäbe beigelegt sind.